संस्कृत

व्याकरण एवं रचना

Teachers' Manual

कक्षा–6

पाठ–1 वर्ण–विचारः

1. (i) अ, (ii) ब, (iii) स, (iv) द, (v) अ, (vi) ब, (vii) स, (viii) द, (ix) अ, (x) ब।
2. (i) द् + व् (ii) ज् + ञ् (iii) क् + ष् (iv) द् + ध् (v) द् + य् (vi) ध् + य् (vii) त् + र् (viii) ड् + र् (ix) म् + र् (x) स् + र् (xi) द् + र् (xii) प् + र् (xiii) क् + र् (xiv) ग् + र् (xv) ट् + र् (xvi) श् + र् (xvii) भ् + र् (xviii) ज् + य्।
3. (i) माम् (ii) बालः (iii) लता (iv) अस्ति (v) कमलम् (vi) पिता (vii) किम् (viii) करोति (ix) भवति (x) कपोतः ।
4. (i) व् + इ + द् + य् + आ + ल् + अ + य् + अ + :, (ii) प् + आ + ठ् + अ + श् + आ + ल् + आ, (iii) च् + अ + क् + र् + अ + म्, (iv) र् + आ + स् + अ + भ् + अ + :, (v) ग् + अ + र् + द् + अ + भ् + अ + :, (vi) ह् + ए + म् + अ + न् + त् + अ + :, (vii) भ् + अ + व् + अ + न् + अ + म्, (viii) च् + अ + र् + अ + ण् + औ, (ix) न् + आ + स् + इ + क् + आ, (x) ल् + अ + क् + ष् + म् + ई
5. विभिन्न ध्वनीः 'वर्ण' कथ्यते।
6. स्वतन्त्ररूपेण उच्चार्यमाणः वर्णः स्वरः कथ्यते।
7. ह्रस्वस्वराः पञ्चः सन्ति।
8. येषाम् उच्चारणे एकमात्रायाः कालः प्रयुज्यते।
9. दीर्घाः स्वराः अष्टः सन्ति।
10. येषाम् उच्चारणे द्विमात्रायाः कालः प्रयुज्यते, तेषाम् दीर्घ स्वरः कथ्यते।
11. येषाम् उच्चारणे द्विमात्रायाः अधिकः कालः प्रयुज्यते, तेषाम् प्लुत स्वरः कथ्यते।
12. यदा वयं कश्चित् दूरतः आह्वयामः तदा प्लुत स्वरस्य प्रयोगः भवति । यथा – ओ३म् इति
13. संस्कृत भाषायाम् (33) त्रयस्त्रिंशत् व्यञ्जनानि सन्ति।
14. येषाम् वर्णानाम् उच्चारणं स्वराणां सहायता भवति व्यञ्जनानि कथ्यन्ते।
15. वर्णानां समूहः वर्णमाला भवति।
16. पदानां समूहः वाक्यं भवति ।
17. वर्णानां संयोगेन पदस्य निर्माणं भवति।

❑❑

पाठ–2 सन्धि–प्रकरणम्

1. **(i)** अ, **(ii)** ब, **(iii)** स, **(iv)** द, **(v)** अ।
2. **(i)** हिम + आलयः, **(ii)** स्वर, **(iii)** रामः + चिनोति, **(iv)** पुरः + हित, **(v)** व्यंजन संधेः।
3. दो वर्णों के परस्पर मेल को सन्धि कहते हैं ।
4. सन्धि के तीन भेद हैं— (i) स्वर सन्धि (ii) व्यञ्जन सन्धि (iii) विसर्ग सन्धि ।
5. (i) दो स्वरों के परस्पर मेल को स्वर सन्धि कहते हैं ।
   (ii) दो व्यञ्जन या वर्णों के परस्पर मेल को व्यञ्जन सन्धि कहते हैं ।
   (iii) विसर्ग का स्वर या व्यञ्जन के साथ मेल होने पर विसर्ग सन्धि होती है ।
6. (i) विद्यालयः (ii) महर्षिः (iii) महोत्सवः (iv) गिरीशः (v) भानूदयः (vi) जगदीशः (vii) हरिं वन्दे (viii) सूर्योदयः (ix) प्रत्येकम् (x) गंगौघः ।
7. (i) महा + ईश्वरः, गुण सन्धि, (ii) परम + उदारः, गुण सन्धि, (iii) सत् + चरित्रम्, व्यञ्जन सन्धि, (iv) गिरि + ईशः, दीर्घ सन्धि, (v) अहम् + वन्दे, मोऽनुस्वार,(vi) नमः+करोति, विसर्ग सन्धि, (vii) गंगा + उदकम्, गुण सन्धि, (viii) मही + ईशः, दीर्घ सन्धि, (ix) विष्णु + उदयः, दीर्घ सन्धि, (x) अच् + अन्तः, व्यञ्जन सन्धि ।
8. (i) हिमालयः, दीर्घ सन्धि (ii) रवीन्द्रः, दीर्घ सन्धि (iii) गुरूपदेशः, दीर्घ सन्धि (iv) पितृणम्, दीर्घ सन्धि (v) सुरेन्द्रः, गुण सन्धि (vi) नरेशः, गुण सन्धि (vii) लतेव, गुण सन्धि (viii) हितोपदेशः, गुण सन्धि (ix) गंगोदकम्, गुण सन्धि (x) महोर्जितम्, गुण सन्धि (xi) देवर्षिः, गुण सन्धि (xii) हरये, अयादि सन्धि (xiii) भवति, अयादि सन्धि (xiv) नायकः, अयादि सन्धि (xv) श्रावकः, अयादि सन्धि (xvi) ममैव, वृद्धि सन्धि (xvii) तथैव, वृद्धि सन्धि (xviii) मतैक्यम्, वृद्धि सन्धि (xix) महैक्यम्, वृद्धि सन्धि (xx) जलौघः, वृद्धि सन्धि (xxi) यद्यपि, यण् सन्धि (xxii) नद्यत्र, यण् सन्धि (xxiii) स्वागतम्, यण् सन्धि (xiv) वध्वागमनम् , यण् सन्धि (xxv) मात्राज्ञा, यण् सन्धि ।

❑❑

पाठ-3 अव्यय-प्रकरणम्

1. (i) (ब), (ii) (स), (iii) (द), (iv) (अ), (v) (ब)।
2. (i) कुतः (ii) कदा (iii) कुत्र (iv) कथं (v) किम, (vi)प्रातः (vii) सर्वदा (viii) कदा (ix) अपि (x) अधुना।
3. (i) सर्वत्र (ii) ऋते (iii) अधः (iv) कुत्र (v) यत्र, तत्र (vi) यथा (vii) तथा (viii) आम् (ix) अत्र (x) अपि ।

❑❑

पाठ-4 पर्यायवाची शब्दाः

1. (i) (स), (ii) (अ), (iii) (द), (iv) (अ), (v) (स)।
2. (i) मही, (ii) अचलः, (iii) अम्बरम्, (iv) अम्बु, (v) निर्झरिणी।
3. (i) भूमिः, अवनिः, मही ।
   (ii) गिरिः, महीधरः, अचलः ।
   (iii) नभः, व्योमः, अम्बरम् ।
   (iv) वारिः, नीरम्, अम्बु।
   (v) सरित्, निम्नगा, निर्झरिणी
   (vi) रविः, दिनकरः, भानुः।
   (vii) धनिन्, धनाढ्यः, धनशालिन्।
   (viii) तरुण, तलुन, वयस्थः।
   (ix) कुसुमम्, प्रसून, सुमुनम्।
   (x) करः, पाणिः, शयः।
   (xi) लोचनं, नयनं, ईक्षणं
   (xii) पक्षिन्, अंडजः, नीडजः।
   (xiii) अध्यापकः, गुरुः, उपाध्यायः।
   (xiv) शिखी, बर्हिणः, केकिन्।
   (xv) हरिः, हर्यक्षः, मृगेन्द्रः।
   (xvi) नक्र, झषाणां, घड़ियाल।
   (xvii) कलरवः, पारावतः, छदेः।
   (xviii) खनकः, उंदूरा, मूषिकार।
   (xix) धावकः, कर्मकीलकः, शौचेय
   (xx) तृणराजः, मधुरस, आसबद्रु ।
4. अलिः, मिलिन्दः, मधुपः
5. अग्नि का।

❑❑

पाठ-5 विलोम शब्दाः

1. (i) (क), (ii) (ख), (iii) (ग), (iv) (क), (v) (घ)।
2. (i) पराजयः, (ii) शोकः (iii) दुष्कर (iv) दुर्जन।
3. (i) अवनति (ii) मूढ़ः (iii) सज्जनः (iv) दिनम् (v) प्रतिकूल (vi) अनादरः (vii) अग्रजः (viii) अहिंसा (ix) अनिष्ट (x) स्थूलः।

❑❑

पाठ-6 लिङ्ग-विचारः

1. (i) (अ), (ii) (ब), (iii) (स), (iv) (द), (v) (अ)।
2. (i) अजन्ताः, (ii) हलन्ताः, (iii) पुंल्लिग।
3. पुल्लिङ्ग पदानि – घटः, लाभः, उष्ट्र, अनिलः, पटः।
4. स्त्रीलिङ्ग पदानि– गर्दभी, छात्रा, लता, अश्वा, विदुषी।
5. नपुंसकलिङ्ग पदानि – पर्णम्, द्वारम्, पुस्तकम्, नीडम्, गृहम्, सूत्रम्।
6. येषाम् शब्दानाम् अन्ते स्वराः भवन्ति ते अजन्ताः कथ्यन्ते।
7. येषाम् शब्दानाम् अन्ते व्यञ्जनानि भवन्ति ते हलन्ताः कथ्यन्ते।
8. ये शब्दाः पुरुषवाचकाः सन्ति ते पुंल्लिङ्गशब्दाः कथ्यन्ते।

❑❑

पाठ–7 वचन–विचारः

1. (i) (अ), (ii) (ब), (iii) (स), (iv) (द), (v) (ब), (vi) (अ)।
2. पञ्जराणि, पुस्तकानि, कङ्कतानि, छुरिकाः, जवनिकाः, शिक्षिकाः, मत्स्याः, दूरभाषाः, घटाः।
3. एकवचनानि पदानि— बालकः, वानरः, गजः, गायकः, घटः।
4. द्विवचनानि पदानि— शिक्षकौ, छात्रे, पत्रे, चटके, भल्लुकौ।
5. बहुवचनानि पदानि— लोकाः, हरयः, गुरवः।
6.

एकवचनम्	द्विवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्
चन्द्रः	चन्द्रौ	वृद्धा	वृद्धे
कपोतः	कपोतौ	मापिका	मापिके
मूषकः	मूषकौ	उपनेत्रम्	उपनेत्रे
रजकः	रजकौ	कमलम्	कमले
लता	लते		

7.

एकवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	बहुवचनम्
पञ्जरम्	पञ्जराणि	पुस्तकम्	पुस्तकानि
कङ्कतम्	कङ्कतानि	छुरिका	छुरिकाः
जवनिका	जवनिकाः	शिक्षिका	शिक्षिकाः
मत्स्यः	मत्स्याः	दूरभाषः	दूरभाषाः
घटः	घटाः		

8. संस्कृतभाषायाम् त्रीणि वचनानि भवन्ति।

❑❑

पाठ–8 पुरुष–विचारः

1. (i) (अ), (ii) (ब), (iii) (स), (iv) (द), (v) (ब), (vi) (अ), (vii) (स), (viii) (द), (ix) (अ), (x) (ब), (xi) (स), (xii) (द), (xiii). (अ), (xiv) (ब), (xv) (स)।
2. (i) युवाम्, (ii) यूयम्, (iii) अहम्, (iv) आवाम्, (v) वयम्।
3. प्रथमपुरुष वाचकानि पदानि— कः, सः, तौ।
4. मध्यमपुरुष वाचकानि पदानि— त्वम्, त्वत्, त्वया, युष्मत्, यूयम्।
5. उत्तमपुरुष वाचकानि पदानि—मयि, अस्माभिः, अहम्।
6. यस्य विषये वार्तालापं कुरुते, सः प्रथम पुरुषः (अन्य पुरुषः) भवति।
7. कथकः (वक्ता) येन सह वार्तालापं करोति, सः मध्यम पुरुषः अस्ति।
8. वार्तालापस्य कर्ता वक्ता वा उत्तम पुरुषः भवति।

❑❑

पाठ–9 विशेषण–विशेष्य सम्बन्धः

1. (i) (अ), (ii) (ब)
2. (i) श्वेत, (ii) द्वितीये, (iii) रक्त, (iv) प्रचुरं, (v) एकः।
3. नीलः, बहवः, बहूनि, विशालः, निर्धनः।
4. कन्यां, घटः, स्वभावः, वृक्षः, वाक्यः।

❑❑

पाठ–10 संज्ञा शब्द–रूप प्रकरणम्

1. (i) (अ), (ii) (ब), (iii) (स), (iv) (द), (v) (अ), (vi) (ब), (vii) (स), (viii) (द), (ix) (अ), (x) (ब)।
2. **(1)** (i) रामाः (ii) रामम् (iii) रामाभ्याम् (iv) रामाय (v) रामात् (vi) रामाणाम् (vii) रामेषु (viii) हे रामाः

   (2) (i) हरिः (ii) हरिम् (iii) हरिभिः (iv) हरये (v) हरेः (vi) हरीणाम् (vii) हरौ (viii) हे हरी!

   (3) (i) धीवराः (ii) धीवरान् (iii) धीवरेण (iv) धीवराय (v) धीवरेभ्यः (vi) धीवराणाम् (vii) धीवरे (viii) हे धीवराः!

   (4) (i) मती (ii) मतिम् (iii) मत्या (iv) मतिभ्याम् (v) मतिभ्यः (vi) मतीनाम् (vii) मत्याम् (viii) हे मतयः!

(5) (i) बालिका: (ii) बालिकाम् (iii) बालिकाभि: (iv) बालिकाभ्याम् (v) बालिकाया: (vi) बालिकयो: (vii) बालिकासु (viii) हे बालिके!

(6) (i) पति: (ii) पतीन् (iii) पतिभ्याम् (iv) पत्ये (v) पतिभ्य: (vi) पत्यो: (vii) पत्यौ (viii) हे पतय:!

(7) (i) चटका: (ii) चटकाम् (iii) चटकया (iv) चटकायै (v) चटकाया: (vi) चटकानाम् (vii) चटकायाम् (viii) हे चटका:!

(8) (i) वटव: (ii) वटुम् (iii) वटुभ्याम् (iv) वटवे (v) वटो: (vi) वटूनाम् (vii) वटुषु (viii) हे वटव:!

(9) (i) गुरव: (ii) गुरून् (iii) गुरुणा (iv) गुरवे (v) गुरो: (vi) गुरूणाम् (vii) गुरुषु (viii) हे गुरो!

(10) (i) दाता (ii) दातारम् (iii) दातृभि: (iv) दात्रे (v) दातृभ्य: (vi) दात्रो: (vii) दातरि (viii) हे दातारौ!

3.
(i)	(क) रामाय	(ख) हरीणाम्
(ii)	(क) कविषु	(ख) मत्या
(iii)	(क) नद्याम्	(ख) बालकौ
(iv)	(क) गुरो:	(ख) साधुभ्याम्
(v)	(क) पती	(ख) भूपतिना
(vi)	(क) मुनये	(ख) श्रीपते:
(vii)	(क) भानु:	(ख) सखायौ
(viii)	(क) सुधियम्	(ख) पितु:
(ix)	(क) कर्तृभि:	(ख) मातु:
(x)	(क) शत्रुभ्य:	(ख) गवि
(xi)	(क) भगवन्तम्	(ख) आत्मा
(xii)	(क) राज्ञो:	(ख) विदुष:
(xiii)	(क) भगवते	(ख) रमयो:
(xiv)	(क) मत्याम् या मतौ	(ख) स्तुत्या
(xv)	(क) नदीभ्य:	(ख) धेनूनाम्
(xvi)	(क) वध्वै	(ख) लक्ष्मय:
(xvii)	(क) स्त्रिया:	(ख) श्रीभ्य:
(xviii)	(क) फलम्	(ख) मधूनि
(xix)	(क) वारिणि	(ख) दध्ना
(xx)	(क) जगति	(ख) गृहाभ्याम्

❑❑

पाठ–11 सर्वनाम शब्द–रूप प्रकरणम्

1. (i) स (ii) ब (iii) द (iv) अ (v) द (vi) अ (vii) ब (viii) स (ix) द (x) अ।
2. (i) सर्वस्यै, (ii) एषु, (iii) अस्माकम् न:, (iv) भवन्तौ, (v) कस्यै, (vi) कौ।
3.

(i)	(क) मम, मे	(ख) युष्मान्, व:
(ii)	(क) तुभ्यम्, ते	(ख) भवत्यो:
(iii)	(क) भवत:	(ख) किम्
(iv)	(क) केषाम्	(ख) का:
(v)	(क) मयि	(ख) यस्मै
(vi)	(क) यासु	(ख) यानि
(vii)	(क) सर्वैः	(ख) सर्वेषाम्
(viii)	(क) सर्वाभ्याम्	(ख) इमौ
(ix)	(क) इमाम्	(ख) इदम्
(x)	(क) एतेभ्य:	(ख) एतौ
(xi)	(क) एतस्या:	(ख) स:
(xii)	(क) सा	(ख) तस्मै
(xiii)	(क) याभ्याम्	(ख) यासाम्
(xiv)	(क) यानि	(ख) भवत्याम्
(xv)	(क) भवतीभि:	(ख) वयम्
(xvi)	(क) माम्, मा	(ख) युवाम्, वाम्
(xvii)	(क) तस्या:	(ख) एतस्मिन्
(xviii)	(क) सर्वस्यै	(ख) एषु
(xix)	(क) अस्माकम् न:	(ख) भवन्तौ
(xx)	(क) कस्यै	(ख) कौ ।

❑❑

पाठ–12 संख्यावाचक तथा क्रमवाचक शब्दः

1. (i) अ (ii) स (iii) ब (iv) द (v) अ (vi) स (vii) अ (viii) ब (ix) अ (x) अ।
2. (i) एक: (ii) त्रीणि (iii) द्वे (iv) शतम् (v) एक: (vi) पञ्च (vii) दश (viii) सप्त ।
3. (i) एकादश (ii) द्वाविंशति (iii) अष्टादश (iv) षोडश (v) एकाशीति (vi) सप्तति (vii) षट्षष्टि (viii) सप्ताशीति (ix) नवाशीति (x) षट्चत्वारिंशत् (xi) पञ्चदश (xii) पञ्चपञ्चाशत् (xiii) सप्तसष्टि

(xiv) नवदश, एकोनविंशति (xv) पञ्चविंशति (xvi) अष्टनवति (xvii) सप्तत्रिंशत् (xviii) नवत्रिंशत् (xix) पञ्चाशत् (xx) एकनवति (xxi) पञ्चाशीति (xxii) नवति (xxiii) नवनवति (xxiv) नवविंशति (xxv) द्विसप्तति (xxvi) षष्टि (xxvii) एकषष्टि (xxviii) नवषष्टि, एकोनसप्तति

4. (i) द्वात्रिंशत्तम (ii) षट्चत्वारिंशत्तम (iii) एकविंशतितम (iv) एकत्रिंशतम (v) एकचत्वारिंशत्तम (vi) एकादश (vii) द्वाचत्वारिंशत्तम (viii) अष्टम (ix) पञ्चम (x) पंचदश (xi) पञ्च चत्वारिंशत्तसम (xii) नवम (xiii) एकोनविंशतितम (xiv) नवविंशतितम (xv) नवत्रिंशत्तम (xvi) नवचत्वारिंशत्तम (xvii) अष्टचत्वारिंशत्तम (xviii) सप्तविंशतितम (xix) पञ्चविंशतितम (xx) सप्तदश।

5. (i) एका (ii) द्वे (iii) एका (iv) तिस्रः (v) एकया (vi) चतस्रः (vii) एकस्याः (viii) तिस्रः (ix) चतसृभ्यः (x) तिसृणाम्।

❑❑

पाठ–13 धातु–रूप प्रकरणम्

1. (i) (द), (ii) (अ), (iii) (ब), (iv) (स), (v) (द)।

2. 1.

(i) वदतः	(ii) वदसि	(iii) वदामः
(i) अवदत्	(ii) अवदतम्	(iii) अवदाम
(i) वदिष्यन्ति	(ii) वदिष्यथः	(iii) वदिष्यामि
(i) वदतु	(ii) वद	(iii) वदाम
(i) वदेयुः	(ii) वदेत	(iii) वदेव

2.

(i) नमन्ति	(ii) नमथः	(iii) नमामि
(i) अनमत्	(ii) अनमत	(iii) अनमाम
(i) नस्यन्ति	(ii) नस्यथ	(iii) नस्यावः
(i) नमताम्	(ii) नमतम्	(iii) नमाम
(i) नमेयुः	(ii) नमेत	(iii) नमेयम्

3.

(i) क्रीडन्ति	(ii) क्रीडथ	(iii) क्रीडामि
(i) अक्रीडत्	(ii) अक्रीडः	(iii) अक्रीडाम
(i) क्रीडिष्यतः	(ii) क्रीडिष्यथ	(iii) क्रीडिष्यावः
(i) क्रीडतु	(ii) क्रीडत	(iii) क्रीडाव
(i) क्रीडेताम्	(ii) क्रीडेतम	(iii) क्रीडेयम्

4.

(i) रक्षन्ति	(ii) रक्षथः	(iii) रक्षामि
(i) अरक्षत्	(ii) अरक्षतम्	(iii) अरक्षाम
(i) रक्षिष्यन्ति	(ii) रक्षिष्यथ	(iii) रक्षिष्यामि
(i) रक्षतु	(ii) रक्ष	(iii) रक्षाम
(i) रक्षेयुः	(ii) रक्षेत	(iii) रक्षेव

3.

धातुः	**लकारः**	**पुरुषः**	**वचन**
अस्	लङ् लकारः	प्रथम पुरुष	एकवचन
कृ	लट् लकारः	प्रथम पुरुष	बहुवचन
आ+गम्	लङ् लकारः	प्रथम पुरुष	एकवचन
नि+ वस्	लट् लकारः	प्रथम पुरुष	बहुवचन
गम्	लृट् लकारः	प्रथम पुरुष	एकवचन
कृ	लङ् लकारः	प्रथम पुरुष	एकवचन

❑❑

पाठ–14 लकार–विचारः

1. (i) (अ), (ii) (ब), (iii) (स), (iv) (द), (v) (अ)।

2.

प्रथम पुरुष	पठति	पठतः	पठन्ति
मध्यम पुरुष	पठसि	पठथः	पठथ
उत्तम पुरुष	पठामि	पठावः	पठामः

3. (i) होंगे (ii) (तुम्हें) बैठना चाहिए (iii) तुम (होंगे) (iv) (तुम) बैठोगे (v) (तुम सब) जाओगे (vi) देखो/(उसे) देखना चाहिए (vii) (मैं) जाऊँ (viii) (मैं) खेला (ix) (हम सब) देखेंगे (x) (तुम) खेलो।

4.

क्रियापदानि	लकार	वचन	पुरुष
अनमत्	लङ लकारः	एकवचन	प्रथम पुरुषः
पठति	लट् लकारः	एकवचनम्	प्रथम पुरुषः
वदिष्यन्ति	लृट् लकारः	बहुवचनम्	प्रथम पुरुषः
विचरन्ति	लट् लकारः	बहुवचनम्	प्रथम पुरुषः
भ्रमन्ति	लट् लकारः	बहुवचनम्	प्रथम पुरुषः
अवदत्	लङ् लकारः	एकवचनम्	प्रथम पुरुषः
अभवत्	लङ् लकारः	एकवचनम्	प्रथम पुरुषः
अगच्छत्	लङ् लकारः	एकवचनम्	प्रथम पुरुषः
कुर्वः	लट् लकार	द्विवचनम्	उत्तम पुरुषः
करोति	लट् लकार	एकवचनम्	प्रथम पुरुष

5. (i) अस् (ii) कृ (iii) भू (iv) दृश्–पश्य (v) भ्रम् (vi) चिन्त् (vii) कृ (viii) दा (ix) वद् (x) पत्।

6. (i) करिष्यति (ii) गमिष्यति (iii) भविष्यति (iv) गायिष्यति (v) रचिष्यति (vi) लेखिष्यति (vii) दृक्ष्यति (viii) प्रविष्यति (ix) चलिष्यति (x) वदिष्यति

❑❑

पाठ–15 कारक–प्रकरणम्

1. (i) (अ), (ii) (ब), (iii) (स), (iv) (द), (v) (अ)।
2. (i) प्रयाग:, (ii) अभित:, (iii) बालकाय, (iv) कलमेन, (v) गोषु।
3. वाक्य में जिसका क्रिया से सीधा संबंध हो उसे कारक कहते हैं।
4. कारक छ: होते हैं। कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान तथा अधिकरण।
5. (i) अलग होने पर जो कारक स्थिर होता है उसकी अपादान संज्ञा होती है। अपादान में पंचमी विभक्ति होती है।
   (ii) सह के योग में तृतीया विभक्ति होती है ।
   (iii) नम: के योग में चतुर्थी विभक्ति होती है (जिसे नमस्कार किया जाये ।)
   (iv) परित: के योग में द्वितीया विभक्ति होती है ।
   (v) रुच् धातु के योग में चतुर्थी विभक्ति होती है ।
   (vi) किसी वस्तु के आधार के योग में सप्तमी विभक्ति होती है ।
6. 'धिक्' के योग में द्वितीया विभक्ति होती है ।
7. क्रिया की सिद्धि में अत्यन्त उपकारक साधन को करण कारक कहते हैं ।
8. 'चतुर्थी', दा धातु के योग में चतुर्थी विभक्ति होती है।
9. जिससे सम्बन्ध का बोध होता है, उसमें षष्ठी विभक्ति होती है।

❑❑

पाठ–16 अनुवाद–प्रकरणम्

(i) (1) बालक: धावति । (2) बालकौ पठत:। (3) त्वं गच्छसि। (4) छात्र: पश्यति। (5) त्वं पश्यसि (6) अहं पठामि(7) त्वं जलं पिबसि (8) मयूर: नृत्यति (9) बालक: चित्रं पश्यति (10) स: पत्रं लिखति (11) युवाम् गृहं गच्छथ: (12) अहं जलं पिबामि (13) सीता वनं गच्छति (14) सिंह: वने धावति ।

(ii) (1) त्वं विद्यालयम् अगच्छ: (2) अहं जलम् अपिबम् (3) अहं रामायणम् अपठम् (4) बालक: राजमार्गे अध ावत् (5) स: प्रश्नम् अपृच्छत् (6) बालक: सिंहम् अपश्यत् (7) बालक: अश्वात् अपतत् (8) शिष्य: प्रश्नम् अपृच्छत् (9) रमा पत्रम् अलिखत् (10) अहं निबन्धं अलिखम् (11) स: पुस्तकं अचोरयत् (12) वानर: वृक्षे अतिष्ठत् ।

(iii) (1) बालक: राजमार्गे धाविष्यति (2) छात्र: पुस्तकं पष्ठियति (3) अहं प्रयागं गमिष्यामि (4) मोहन: पत्रं लिखिष्यति (5) राम: दुग्धं पास्यति (6) वयम् वाराणसी नगरं गमिष्याम: (7) त्वं इदम् कार्यं करिष्यसि (8) स: असत्यं न वदिष्यति (9) आवां पुस्तकं पठिष्याव: (10) चौर: धनं चोरयिष्यति (11) स: स्नानं करिष्यति (12) छात्रा: पाठं पठिष्यन्ति ।

(iv) (1) सर्वदा सत्यं वद (2) देशस्य रक्षां कुरु/देशं रक्ष (3) युवाम् पाठं पठतम् (4) परस्परं कलहं मा कुरुतम् (5) आगच्छ पठ च (6) त्वं धाव (7) स: पत्रं लिखतु (8) ते उपवने धावन्तु (9) त्वं विद्वांसम् भव (10) ते प्रश्नं पृच्छन्तु (11) भृत्य: स्व कार्यं करोतु (12) बालका: पुष्पं आनयन्तु।

(v) (1) माता कथां कथयेत् (2) ते ग्रामं न गच्छेयु: (3) त्वं स्वच्छं जलं पिबे: (4) ते भोजनं कुर्यु: (5) ते न हसेयु: (6) त्वं स्व पाठं स्मरेत (7) निर्धनाय वस्त्रं दद्यात् (8) वयं असत्यं न वदेम ।

(vi) (1) त्वं कथं न गच्छसि ? (2) ते श्व: जयपुर गमिष्यन्ति (3) अहं रामायणं अपठम् (4) मोहन: पुस्तकं पठति (5) बालिका: क्रीडन्ति (6) ते धावन्ति (7) सीता एकं चित्रं पश्यति (8) वयम् गुरुम् नमाम: (9) शिष्य: प्रश्नं अपृच्छत् (10) बालक: अश्वात् अपतत् ।

❑❑

पाठ–17 समयलेखनम्

1. (i) सार्ध षड् (ii) पादोनाष्ट (iii) सपादाष्ट (iv) एकादश
2. (i) पंचवादने (ii) सार्ध पञ्चवादने (iii) सपाद षष्ट वादने (iv) चतुर्दशपलोत्तरषष्टवादने
3. (i) षष्ट (ii) अष्ट (iii) त्रिंशतपलोत्तरत्रि

❑❑

अपठितावबोधनम्

● अपठित गद्यांश:

(1) 1. (क) नृप। (राजा) (ख) पशव:।

2. (क) मक्षिका नृपस्य नासिकायाम् उपाविशत् ।

(ख) प्रहारस्य नृपस्य नासिका छिन्ना अभवत् फलम् अभवत्?

3. (क) (ब) वानर: (ख) (अ) सुप्त:।

(2) 1. (क) जम्बूवृक्ष:

(ख) वानर:

2. (क) वानर: प्रतिदिनं जम्बूफलानि खादति स्म।

(ख) जम्बूफलानि खादित्वा मकरस्य जाया अचिन्तयत्– 'अहो य: प्रतिदिनमीदृशानि मधुराणि फलानि खादति, नूनं तस्य हृदयमपि मधुरं भविष्यति ।'

3. (क) (द) अभवत्। (ख) (ब) मधुराणि।

(3) 1. (क) जलाशयम्, (ख) पिपासया।

2. (क) घटे स्वल्पं जलम् आसीत्, अत: काक: जलं पातुम् असमर्थ: आसीत् ।

(ख) उद्यमस्य प्रभावेण काक: जल पातुं सफल: अभवत् ।

3. (क) (स) जलम् (ख) (ब) स्वल्पम्।

(4) 1. (क) भोज: (ख) दानशीलता।

2. (क) एकदा माघस्य पत्नी एकां कविताम् आदाय भोजसमीपे अगच्छत् तदा भोज: तस्यै प्रभूतं धनम् अददात् ।

(ख) सा सर्वं धनं याचकेभ्य: वितरितवती।

3. (क) (अ) राजा भोज: (ख) (अ) दानशीलता।

5- 1. (क) ऋषय: (ख) वैरभावम्।

2. (क) तत्र मृगसिंहशिश्वो: कदापि कलह: न अभवत्

(ख) ऋषीणां तपस: प्रभावात् आश्रमस्य पशुपक्षिणश्च तत्र निर्भयं विचरन्ति स्म ।

3. (क) (स) वसन्ति स्म (ख) (अ) पवित्रम्।

❑❑

रचना

पाठ–1 पत्र–लेखनम्

(1)

सेवायाम्,

श्रीमन्त: प्रधानाध्यापक महोदय:

महाराजा बदनसिंह उ. प्रा. विद्यालय:,

भरतपुरम् ।

विषय:– शिक्षणशुल्कमुक्तये प्रार्थना–पत्रम् ।

महोदय:,

सविनयं प्रार्थये यदहं श्रीमन्त: विद्यालये सप्तम् कक्षाया: छात्रोऽस्मि। मम पितु: आर्थिकस्थिति: शोचनीयाऽस्ति। मम पिता वृद्धोऽस्ति, प्रतिदिवसं कार्ये पञ्चाशद् रूप्यकाणाम् अर्जनमेव भवति । तेन परिवारस्य पालन–पोषणञ्च कथमपि भवितुं न शक्नोति । अत: अहं विद्यालयस्य शिक्षणशुल्कं प्रदातुम् असमर्थोऽस्मि । गतवर्षे मम शिक्षणशुल्क–मुक्ति: आसीत् । पञ्चम कक्षाया: परीक्षायाम् अहं प्रथमश्रेण्याम् उत्तीर्णोऽभवम् ।

अत: पुन: निवेदनमस्ति यत् भवन्त: अध्ययने मम रुचिं विलोक्य मह्यं शिक्षण–शुल्कात् मुक्ति प्रदाय अनुग्रहीष्यन्ति।

दिनांक: 5-7-20_ _ ई. भवदाज्ञाकारी शिष्य:
सुरेशचन्द्र:
कक्षा 6 (स)

(2)
सेवायाम्,
श्रीमन्त: प्रधानाचार्यमहोदय:
राजकीय: उच्च माध्यमिक विद्यालय:
जोधपुरम् ।
विषय:–दिनद्वयस्य **अवकाशार्थं** प्रार्थनापत्रम् ।
महोदय:,
सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् मम ज्येष्ठभ्रातु: पाणिग्रहणसंस्कार: 28-11-20_ _ दिनाङ्के निश्चित:। एतत् कारणात् दिनद्वयं यावद् अहं स्वकक्षायामुपस्थातुं न शक्नोमि ।
अत: निवेदनमस्ति यत् 28-11-20_ _ दिनाङ्कत: 29-11-20_ _ दिनाङ्क पर्यन्तं दिनद्वयस्य अवकाशं स्वीकृत्य माम अनुग्रहीष्यन्ति श्रीमन्त: ।
सधन्यवादम् ।
दिनाङ्क: 28-11-20_ _ भवदीय: शिष्य:
भारत: शर्मा:
(कक्षा 6)

(3) सेवायाम्,
श्रीमन्त: प्रधानाध्यापकमहोदय:
राजकीय: उच्चप्राथमिकविद्यालय:
अजयमेरू: ।
विषय:–दिनत्रयस्य अवकाशार्थं प्रार्थना-पत्रम् ।
महोदय:,
सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् मम माता गतदिवसात् शीतज्वरेण पीड़िता अस्ति । एतस्मात् कारणात् अहं विद्यालयम् आगन्तुं न शक्नोमि।
कृपया 8-10-20_ _ दिनांकत: 10-10-20_ _ दिनांकपर्यन्तं दिनत्रयस्य अवकाशं स्वीकृत्य माम् अनुग्रहीष्यन्ति श्रीमन्त: ।
सधन्यवादम् ।
दिनांक: 8-10-20_ _ भवदाज्ञाकारी शिष्य:
रमन:
(कक्षा 6)

(4) सेवायाम्,
श्रीमन्त: प्रधानाचार्यमहोदय:
राजकीय: उच्चमाध्यमिकविद्यालय:,
दौसानगरम् ।
विषय-स्थानान्तरण-प्रमाण प्रत्रं प्राप्तुं प्रार्थना-पत्रम् ।
महोदय:,
सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् मम पिता अत्र लिपिक: अस्ति। अधुना तस्य स्थानान्तरणं भरतपुरम् अभवत् । मम परिवार: मम पित्रा सह भरतपुरं गमिष्यति। अहम् अस्मात् विद्यालयात् षष्टकक्षाम् उत्तीर्णवान् सप्तकक्षायाम् अहं भरतपुरे पठिष्यामि। अत: मह्यं स्थानान्तरण-प्रमाण-प्रत्रं प्रदाय अनुग्रहीष्यन्ति भवन्त: इति ।
सधन्यवादम् ।
दिनांक: 15-7-20_ _ भवदाज्ञाकारी शिष्य:
रामकुमार:
(कक्षा 6)

(5) सेवायाम्,
श्रीमन्त: प्रधानाचार्यमहोदय:,
राजकीय: उच्चमाध्यमिकविद्यालय:,
जोधपुरम् ।
विषय:-क्रीडाया: सम्यग् व्यवस्थायै प्रार्थना-पत्रम् ।
महोदय:,
सविनयं निवेद्यते यदस्माकं विद्यालये क्रीडाया: व्यवस्था भद्रतरा न वर्तते । अध्ययनेन समम् एव क्रीडनमपि अस्मभ्यं रोचते । अत: क्रीडाया: सम्यग् व्यवस्थां विधाय अस्मान् अनुग्रह्णन्तु श्रीमन्त: ।
सधन्यवादम् ।
दिनांक: 25-7-20_ _ भवदाज्ञाकारी शिष्य:
हरीश:
(कक्षा 6)

(6) सेवायाम्,
श्रीमन्त: प्रधानाध्यापक महोदय:,
रा. उ. प्रा. विद्यालय:, श्रीकरनपुर ।
विषय:- विद्यालये स्वच्छताया: व्यवस्थायै प्रार्थना-पत्रम् ।
महोदय:,
सविनयं निवेदयामो यद् अस्माकं विद्यालये सम्प्रति अस्वच्छताया: साम्राज्यं वर्तते । अस्मिन् वातावरणे छात्रा: शिक्षकाश्च रोगग्रस्ता जायन्ते। अध्ययने अस्माकं मनांसि न रमन्ते । अत: कृपया स्वच्छताया: समुचित-व्यवस्थायै कर्मकरान प्रेरयन्तु अत्रभवन्त: ।
दिनांक: 28-8-20_ _ भवताम् आज्ञानुवर्ती
समस्त: छात्रवृन्द:

(7) सेवायाम्,

श्रीमन्तः प्रधानाध्यापक, महोदयः,
राजकीयः उच्चप्राथमिक विद्यालयः,
बीकानेरम् ।

विषयः–शैक्षिक–शिविरस्य आयोजनार्थं प्रार्थना–पत्रम् ।

महोदयः,

सविनयं निवेद्यते यद् अस्मद्विद्यालये शिक्षण–व्यवस्था पूर्णसन्तोषकरी वर्तते। तथापि अस्माकं ज्ञान–पिपासा तृप्तिं न एति। अतः प्रार्थयामो वयं यद् अस्मत्–कृते 15 दिनात्मकम् एकं शैक्षिक–शिविरम् आयोज्य अनुग्रहणन्तु श्रीमन्तः।

दिनांकः 18-11-20_ _ भवदाज्ञाकारिणः शिष्याः
षष्टम् कक्षास्थाः छात्राः

(8) प्रिय अनुज ! ब्यावर (अजयमेरु)
चिरंजीव । दिनांकः 03-10-20_ _
अत्र कुशलम् तत्रास्तु ।

तव एकेन मित्रेण सूचितम् यत् स्वशिक्षकैः सह तव व्यवहारः शिष्टः न अस्ति । सहपाठिषु अपि त्वम् असाधुः संवृत्तः अस्ति। इदं नोचितम्। सदाचारस्तु जीवनम् मूलमन्त्रोऽस्ति । कथितं च आचारः परमो धर्मः इति । आशासे यत् त्वं मम परामर्शम् अनुसरिष्यसि।

चि. सुरेन्द्रनाथः, कक्षा 6 (स) तवाग्रज
राजकीय सी. सै. स्कूल, बाड़मेर । राजेन्द्रनाथः

(9) प्रिय मित्र श्याम ।
नमस्कारः

अत्र कुशलं तत्रास्तु ।

मम वार्षिकी परीक्षा मार्च मासस्य पंचविंशतितमे दिनांके समाप्तिम् गता। परीक्षानन्तरम् अहम् शीघ्रमेव गृहं प्रति प्रस्थास्यामि ग्रीष्मावकाशे च गृहे एव स्थास्यामि। त्वं गृहं कदा आगमिष्यसि? शीघ्रं सूचय। अहम् त्वाम् औत्सुक्येन प्रतीक्षिष्ये।

दिनांकः 27-07-20_ _ भवदीयः
राजेशः
रा. उ. प्रा. विद्यालयः शाहपुरा (भीलवाड़ा)

(10) पूज्येषु मातृचरणेषु, 56, आर्यनगर, बून्दीतः
सादरं वन्दे । दिनांकः 9-9-20_ _

भवदीयं कृपापत्रम् मया अद्य लब्धम्। अहम् अत्र सर्वथा प्रसन्नोऽस्मि। पूज्येन पित्रा प्रेषितेन धनेन मम निर्वाहः सुखेन सम्पद्यते। किन्तु पाठ्य–विषयाणाम् विशिष्टा अध्ययनाय केषाञ्चित् अतिरिक्त पुस्तकानाम् क्रयणम् आवश्यकम् अस्ति। एतदर्थं चाहं पञ्चाशत् रुप्यकाणि अपेक्षे। एतद्धनम् अविलम्बं धनादेश–माध्यमेन प्रेषयतु इति पित्रे निवेदनीयम्। पितृचरणाभ्याम् मे प्रणामाञ्जलिः स्वीकार्या। अनुजादिकाश्च मे चिरंजीवस्तु इति अभिलषन्।

प्रतिष्ठायाम् भवत्याः स्नेहभाजनम्
आरती राकेशः
निहालगंज, धौलपुरम् ।

❑❑

पाठ–2 चित्राधारित वर्णनम्

(1) 1. अस्मिन् चित्रे वयं नृत्यशालां पश्यामः ।
2. अत्र द्वे बालिके नृत्यतः ।
3. शिक्षिका ते नृत्यं शिक्षयति ।
4. ते प्रतिदिनं गृहात् आगच्छतः नृत्यस्य अभ्यासं च कुरुतः।
5. अत्र ते नृत्यं कुरुतः ।

(2) 1. एतस्मिन् चित्रे एकः जलाशयः रमणीयः पर्वतः च स्तः ।
2. जलाशये वर्तिकाः तरन्ति ।
3. जलाशयस्य तटे बहवः वृक्षाः सन्ति ।
4. अत्र शीतलवायुः प्रवहति ।
5. जलाशयस्य दृश्यं मनोरमम् अस्ति ।

(3) 1. इदम् मम गृहम् अस्ति।
2. गृहं सर्वतः सुन्दरवृक्षाः सन्ति।
3. वृक्षेषु बहूनि पुष्पाणि भवन्ति।
4. मम गृहे मन्दिरम् अस्ति।
5. वयं प्रातःकाले तत्र पूजां कुर्मः।

(4) 1. वृक्षाः अस्माकं मित्राणि सन्ति।
2. वृक्षैः पर्यावरणं शुद्धं भवति।
3. वृक्षैः भूमेः रक्षणं भवति।
4. वृक्षारोपणम् अस्माकं कर्त्तव्यम्।
5. प्रतिवर्षं वर्षाकाले जनाः वृक्षारोपणं कुर्वन्ति।

(5) 1. इदं नद्याः चित्रम् अस्ति।
2. नदीम् उभयतः वृक्षा सन्ति।

3. वृक्षेषु पादपेषु च खगाः कूजन्ति तिष्ठत्ति च।
4. खगाः मधुरं गायन्ति।
5. नदी-जलं कल-कल स्वरेण प्रवहति।

(6) 1. इदं चित्रं शिशु-मात्रोः स्नेहस्य अस्ति।
2. अत्र एकः शिशुः अस्ति।
3. माता शिशुं स्नेहेन पश्यति।
4. शिशुः मातुः अङ्के स्वपिति।
5. माता प्रसन्ना भवति।

(7) 1. अस्मिन् चित्रे ग्रामस्य एक तडागः अस्ति।
2. तडागस्य तटे एकः विशाल वृक्षः तिष्ठति।
3. तथा अनेके बालकाः क्रीडन्ति।
4. तडागस्य जले बालकाः, युवकाः वृद्धाः, च स्नानं कुर्वन्ति।
5. पशवः अपि जलं पिवन्ति, खगाः च कूजन्ति।

❑❑

पाठ-3 लघु कथा लेखनम्

1. सिंहमूषकयोः कथा

कस्मिंश्चिद् वन-प्रदेशे एकः सिंहः प्रतिवसति स्म। एकदा सः वृक्षस्य छायायां स्वपिति स्म। तस्य वृक्षस्य अधस्तात् एकः मूषकः बिलं कृत्वा वसति। सः मूषकः बिलात् निस्मृत्य सुप्तस्य सिंहस्य पृष्ठमारुहय तस्य केशान् कृन्तति स्म। जागृतः सिंहः मूषकं हस्ते गृहीत्वा अवदत् 'कोऽसि? कथं मे केशान् कृन्तति? अहं त्वां हनिष्यामि। मूषकोऽपि भीतः सन् न्यवेदयत्—अहं छुद्रमूषकः सन् अपि भवतां सहाय्यं कर्तुं प्रतिज्ञां करोमि। दयार्द्र सिंहः तम् उपहसन् अत्यजत्।

एकदा सिंहः बधिकैः पाशे निबद्धः। स उच्चैः अगर्जत्। मूषकः सिंहमापन्नं ज्ञात्वा तत्रैव प्राप्नोत्। सः तस्य जालं छित्वा तं पाश मुक्तम् अकरोत्। मुक्तः सिंहः मूषकेन सह मैत्रीं विधाय स्वच्छन्दं विचरति स्म।

2. चतुरः श्रृगालः

कस्मिंश्चिद् वन-प्रदेशे एकः व्याघ्रः वसति स्म। एकदा असौ बधिकेन पञ्जरे बद्धः। व्याघ्रः पाशे खिन्नः सन् स्थितः। ततोऽसौ मार्गे विप्रमेकं गच्छन्तम् अपश्यत्। व्याघ्रः ब्राह्मणाय न्यवेदयत्—'मां मोचय।' दयार्द्रः ब्राह्मणः व्याघ्रे दयमानः तं मोचयित्वा सहाय्यमकरोत्। परञ्च हिंसकः व्याघ्रः तु कृतघ्नः आसीत्। सः विप्रं खादितुमैच्छत् विप्रः तं स्वजीवनं याचमानः न्यवेदयत्—'हे मृगराज! मा माम् व्यापदय माम् मा भक्षय। कृतज्ञो भव। परञ्च निर्दयः व्याघ्रः नाश्रृणोत्। तदैव तत्र एकः श्रृगालः आगच्छत्। सोऽवदत्—नाहं मन्ये यत् त्वं विशालकायः अस्मिन् लघु पञ्जरे बद्धः आसीत्। अतः पुनः प्रविश्य मां दर्शय व्याघ्रः यावत् पुनः प्रविश्य दर्शयति तावत् श्रृगालः कपाटं व्यपदघात्। एवं व्याघ्रं पञ्जरे पुनः निक्षिप्य विप्रं रक्षति।

3. चतुरः गर्दभः

कस्यचिद् मनुष्यस्थ गृहे एक गर्दभः आसीत्। सः तस्य पृष्ठे लवणम् नयति स्म। सः सदैव नद्याः पारं नयति। एकदा जलमध्ये तस्य पादम् अस्खलत्। सः जले अपतत्। लवणः जले विलीयते स्म। गर्दभः इदं तथ्यम् अजानत्। यत् यथा यथा लवणः जले विलीयते तथा तथा एव भारमपि अल्पताम् आप्नोति। एतद् ज्ञात्वा गर्दभः नित्यमेव सरितः जले पतति भारं च अल्पतरम् करोति। एकदा सः मनुष्य तस्य पृष्ठे तूलं (कर्पासं) अनयत्। गर्दभः नित्यमिव जले अपतत्। जलं संग्रहणात् तस्य भारमतितरमभवत्। भारस्य आधिक्यात् गर्दभः उत्थातुमपि असमर्थो अपतत्। यत्नेन उत्थाय अपि चलितुमसमर्थः अजायत्। असमर्थो असौ भारेण पीड़ितः स्वामिना प्रताड़ितः ताडितः। वराकः गर्दभः धूर्तताम् अत्यजत्।

4. गज सौचिकयोः कथा

केनचिद् मनुष्येण एकः गजः पालितः आसीत्। सः जलं पातुं स्नातुं च नित्यमेव नद्यास्तटं गच्छति स्म। मार्गे एकस्य सौचिकस्य आपणि आसीत् । सः तस्मै किमपि खादितुं यच्छति स्म। सः वस्त्राणि सीसति स्म। आपणेऽनेकानि स्यूतानि वस्त्राणि अवलम्बितानि आसन्। एकदा असौ सौचिकः परिहासे गजस्य करे सूचिम् अभिनत्। क्रुद्धः सन् गजः नद्याः तटमगच्छत्। तत्र स्नात्वा जलं च पीत्वा स्वकीये करे (शुण्डे) पङ्किलं जलमानयत्। सौचिकस्यापणमागत्य नव स्यूतेषु महार्धेषु वस्त्रेषु असिंचत्। सौचिकः किमपि न कर्तुमशक्नोत्। पश्चात्ताप निमग्नोऽसौ गजं क्षमामयाचत। आत्मग्लानिमनुभूय अति खिन्नोऽभूत्।

5. लुब्धः जम्बुकः

एकः बधिकः आसीत्। सः वनम् उपवसति स्म। मांस लुब्धोऽसौ व्याधः एकदा धनुरादाय मृगयार्थं मृगमन्विष्यन् काननान्तरम् अगच्छत्। तत्र तेनै को मृगः व्यापादितः। मृगमादाय गच्छता तेन घोराकृतिः शूकरो दृष्टः। सः मृगं भूमौ निधाय शरेण शूकरमहनत्। शूकरः गर्जनं कुर्वाण पादाघातेन तमाहतवान्। व्याधः हतः छिन्न द्रुम इव पपात। तस्य पादस्खलितेन एक

सर्पः अपि मृतः। मृते व्याधे तत्रागत एकः श्रृगालः। सः तान् मृतानवलोक्य प्रसन्नोऽभवत्। सोऽचिन्तयत—'अहो ! भाग्यम्, अद्य महद् भोजनं मे समुपस्थितम्। अद्य तु धनुलग्नं स्नायुबन्धनमेव खादामि।' एवं कुर्वन्नसौ छिन्ने स्नायुबन्धने द्रुतम् उत्प्लुतेन कोरण्डेन हृदिभिन्नः श्रृगालः पञ्चत्वं गतः।

❑❑

पाठ–4 कथाक्रम–संयोजनम्

(1) 1. एकः पिपासितः काकः आसीत्।
2. सः वने एकं घटम् अपश्यत्।
3. घटे जलम् अल्पम् आसीत्।
4. तस्य मस्तिष्के एकः विचारः समागतः।
5. सः पाषाणखण्डानि घटे अक्षिपत्, जलं च उपरि आगतम्।
6. जलं पीत्वा काकः ततः अगच्छत्।

(2) 1. एकस्मिन् वने एकः सिंहः वसति स्म।
2. एकदा सः जाले बद्धः।
3. सः सम्पूर्णं प्रयासम् अकरोत् परं बन्धनात् न मुक्तः।
4. तदा तस्य स्वरं श्रुत्वा एकः मूषकः तत्र आगच्छत्।
5. मूषकः परिश्रमेण जालम् अकृन्तत्।
6. सिंहः जालात्–मुक्तः भूत्वा मूषकं प्रशंसन् गतवान्।

(3) 1. एकदा कश्चित् कुक्कुरः एकां रोटिकां प्राप्नोत्।
2. सः रोटिकां मुखे गृहीत्वा गच्छन् आसीत्।
3. तदाः सः नदीजले स्वप्रतिबिम्बम् अपश्यत्।
4. स्वप्रतिबिम्बम् अन्यं कुक्कुरं मत्वा सः तस्य रोटिकां प्राप्तुम् अचिन्तयत्।
5. सः कुक्कुरः रोटिकां प्राप्तुं तेन सह युद्धार्थं मुखम् उद्घाटयति।
6. तदा तस्य मुखस्थ रोटिका अपि जले पतति।
7. अत एव कथ्यते 'लोभः न करणीयः।'

(4) 1. एकः बुभुक्षितः श्रृगालः भोजनार्थं वने इतस्ततः भ्रमति स्म।
2. एकस्मिन् स्थाने सः द्राक्षालतां पश्यति।
3. लतायां बहूनि पक्वानि द्राक्षाफलानि आसन्।
4. तानि खादितुं सः नैकवारं प्रयासम् अकरोत्।
5. परं तथापि द्राक्षाफलानि न प्राप्नोत्।
6. "एतानि द्राक्षाफलानि अम्लानि" इति उक्त्वा कुपितः श्रृगाल ततः गतः।

(5) 1. एक गजः आसीत्।
2. सः जलं पातुं स्नातुं च प्रतिदिनम् सरितः तटम् अगच्छत्।
3. एकदा सौचिकस्य पुत्रः गजस्य करे सूचिकाम् अभिनत्।
4. क्रुद्धः सन् गजः सरितः तटम् अगच्छत्। तत्र स्नात्वा जलं च पीत्वा स्वकरे पङ्किलं जलम् आनयत्।
5. सौचिकस्य आपणे स्यूतेषु वस्त्रेषु असिंचत्।
6. तदा सौचिकस्य पुत्रः आत्मग्लानिम् अनुभूय अति खिन्नः अभवत्।

❑❑

पाठ–5 अनुच्छेद लेखनम्

1. जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी

एतस्मिन् जगति जननी जन्मभूमिश्च एव सर्वोत्तमे भवतः बालकस्य कृते एते एव अतीव महत्त्वपूर्णे भवतः । सर्वे मानवाः जानन्त्येव यत् मातरि मातृभूमौ च यादृशं स्नेहं भवति न तादृशमन्यस्मिन् कस्मिन्नपि वस्तूनि। यत्र–कुत्रापि गत्वा नानाविधानि सुखानि च लब्ध्वा अपि मानवः! स्वजन्मभूमिं स्मरत्येव, कथं न स्मरिष्यति भवति हि स्वाभाविकौ स्नेहः तस्य। सर्वस्यापि स्वदेशे स्वाभाविकोऽनुरागः जायते । अस्माकं मातृभूमिः भारतदेशोऽस्ति। देवाः अपि अतः जन्म कांक्षन्ते। 'दुर्लभं भारते जन्म' इत्यपि कथयन्ति। रामकृष्णादयः परमेश्वराः अत्रैव जन्म लेभिरे। अत्र सर्वत प्रकृतेः मधुरतराणि दृश्यानि सन्ति। हिमालयस्य महात्म्यं केन न ज्ञायते। रत्नाकरः दिक्षु अस्यैव माहात्म्यम् उद्घोषयति, चरणौ च प्रक्षालयति। अयं देशः देवानामपि चित्ताकर्षको वर्तते।

2. साहसी बालिका लक्ष्मीबाई

एकदा एका बालिका पित्रा सह मेलकं द्रष्टुं नगरं प्रति गच्छति स्म । 'मार्गे' एका नदी आसीत्। सा नौकया गच्छति स्म। नौकायाम् अनेके जनाः आसन्। नद्याम् एकः मकरः आसीत्। तत्र द्वौ जनौ तस्मात् मकरात् भीतौ जले पतितो। तयोः मुखे भयस्य छाया आसीत्। सा अपि भीता आसीत् परन्तु सा अचिन्तयत्– ''तयोः जनयोः रक्षणं कथं करणीयम्?'' सा जले तयोः जनयोः

हस्तौ गृहीत्वा नौकां प्रति आनयत्। सा तयो: रक्षणम् अकरोत्। सा साहसी बालिका लक्ष्मीबाई आसीत्। एतस्मै बालिकायै नम:।

3. मम प्रियं पुस्तकम्

रामायणम् मम प्रियं पुस्तकम् अस्ति। एतत् न केवलं धार्मिक ग्रंथ अपितु ऐतिहासिकं महाकाव्यं अस्ति। अस्य कर्ता महाकवि: वाल्मीकि: अस्ति । रामायणम् आदिकाव्यम् अस्ति, भगवान् वाल्मीकि: च आदिकवि अस्ति। रामायणे रामस्य परमपावनी कथा वर्तते। रामस्य चरितम् आदर्श: अस्ति। श्रीराम: मर्यादापुरुषोत्तम आसीत्। अत: रामायणे पितृभक्ति:, भ्रातृप्रेम, आदर्शराज्यम्, पुत्रवात्सल्यम्, पत्नी प्रेम पातिव्रत्यम्, इत्यादय: महान्त: आदर्शा: प्रस्तुता सन्ति । एतत् महाकाव्यं संसारस्य महत् कल्याणकरम् अस्ति। अत: संस्कृतभाषायाम् अतीव्।

4. विद्यालस्य वार्षिकोत्सव

अस्माकं विद्यालय: राजकीय: विद्यालय: अस्ति। अत्र पठनस्व तु श्रेष्ठा व्यवस्था अस्ति एव युगपदेव क्रीडानामपि सुलभा व्यवस्था अस्ति। अतएव अस्माकं विद्यालयस्य सर्वासां कक्षाणां परिणाम: शतप्रतिशतं भवति। क्रीडानां प्रतियोगितासु अपि अस्माकं विद्यालयस्य छात्रा: बहून् पुरुस्कारान् अलभन्त । अस्माकं विद्यालस्य वार्षिकोत्सव: परह्य: सम्पन्नो जात:। अस्माकं प्रदेशस्य राज्यपाल: मुख्यातिथि: आसीत्। यदैव मुख्यातिथि: द्वारं सम्प्राप्त: छात्रा: वाद्ययन्त्राणां ध्वनिना तस्य स्वागतमाचरन्। तत: स: मञ्चस्य आसनं भूषितवान्।

❑❑

पाठ–6 संकेताधारिता: वार्त्तालाप:

(1) कक्षायां छात्राणां सम्भाषणम्

प्रदीप: — अरुण ! भवत: गणितपुस्तकं ददाति किम् ?

अरुण: — भवान् किमर्थं विद्यालयं नागतवान् ?

प्रदीप: — मम अतीव शिरोवेदना आसीत्। अत: शयनं कृतवान्।

अरुण: — संस्कृतपुस्तकं भवान् इतोऽपि न दत्तवान्। इदानीं गणितपुस्तकमपि नयति, कदा प्रतिददाति ?

प्रदीप: — श्व: सायङ्काले भवत: पुस्तकं दास्यामि।

ज्योति: — प्रदीप ! भवान् असत्यं वदति किम् ? श्व: भवान् बन्धुगृहे गमिष्यति। परश्व: आगमिष्यति। कदा गणितं लेखिष्यति ?

प्रदीप: — अहं विस्मृतवान्। परश्व: निश्चयेन पुस्तकं दास्यामि।

कृष्ण: — ज्योति ! अद्य मम गृहम् आगच्छतु। सम्यक् पठिष्याव:।

अरुण: — भवान् पठिष्यति, लेखिष्यति इति वदति केवलम्।

कृष्ण: — शिक्षिका श्व: संस्कृतपाठं पाठयिष्यति। द्वितीयपाठस्य प्रश्नान् प्रक्ष्यति। रिक्तस्थानानि पूरयन्तु इति वदिष्यति। अत: बहु पठिष्यामि।

अरुण: — भवन्त: मम गृहम् आगच्छन्तु। सर्वे मिलित्वा पठिष्याम:।

ज्योति: — भवन्तौ द्वौ अपि मिलत: चेत् न पठिष्यत:, युद्धं करिष्यत:। अत: स्वगृहे एव पठेताम्।

(2) प्रीत्या व्यवहरताम्

आदित्य: — अनुराग ! भवान् तत् पुस्तकम् आनयतु।

अनुराग: — अहं न आनयामि। आवश्यकं चेत् नयतु।

आदित्य: — भो: ! भवान् कदा सन्तोषेण वदति ? सदा कोपं करोति।

अनुराग: — त्वमपि कदापि प्रीत्या न वदसि। आदेशं करोषि।

आदित्य: — सदा श्रद्धया कार्यं करोतु। विनयेन सम्भाषणं करोतु।

अनुराग: — गच्छ त्वम्। सदा उपदेशं करोषि।

माता — किमर्थं कोपेन सह कलहं कुरुत: ? भवन्तौ सहोदरौ न किम् ? आदित्य: ! त्वं कोपेन मा तर्जय, स: दु:खेन रोदिति। सदा प्रीत्या व्यवहरताम्।

आदित्य: — अम्ब ! क्षम्यताम्। इत: परं सन्तोषेण एव भवाव:।

अनुराग: — अम्ब ! अद्य मम विद्यालये एक: बालक: भीतिं कृतवान्। शिक्षिका प्रीत्या सान्त्वनां कृतवती। अनन्तरं स: आनन्देन निर्भयेन पठितवान्।

माता — अस्तु, भवन्तौ अपि एकाग्रचित्ततया पठताम्, श्रद्धया नमस्कारं कुरुताम्, परिश्रमेण उत्तमान् अङ्कान् प्राप्नुताम्। (तदा) अहमपि सन्तुष्टा भवामि।

आदित्य: — अस्तु अम्ब ! तथैव कुर्व:।

❑❑

पाठ–7 निबन्ध–लेखनम्

1. अस्माकं देशः

1. भारतः अस्माकं देशः अस्ति।
2. अस्य संस्कृतिः धर्मपरम्परा च श्रेष्ठा अस्ति।
3. अयं देशः सर्वासां विद्यानां केन्द्रम् अस्ति।
4. अयं देशः प्रकृतेः क्रीडास्थली अस्ति।
5. अनेकाः पवित्रतमाः नद्यः अत्र वहन्ति।
6. अस्य उत्तरस्यां दिशि हिमालयः रक्षकः इव स्थितः।
7. अत्र सर्वधर्माणां समानः अधिकारः अस्ति।
8. अस्य भूमिः विविधरत्नानां जननी अस्ति।
9. अत्र विविधाः जातयः निवसन्ति।
10. अस्माभिः सदा अस्य रक्षा करणीया।

2. वसन्तः

1. अस्माकं देशे षड् ऋतवः भवन्ति।
2. एषु वसन्तः अपि एकः ऋतुः अस्ति।
3. अयं 'ऋतुराजः' कुसुमाकरः 'मधुमासः' इत्यपि कथ्यते।
4. वसन्ते प्रकृतिः विविधरूपाणि धारयित्वा नृत्यति।
5. अस्मिन् ऋतौ सर्वे लतावृक्षादयः पुष्पाणि धारयन्ति।
6. वसन्ते प्रकृतिस्वरूपम् अतिशोभनं भवति।
7. आम्राणां वृक्षेषु मञ्जर्यः शोभन्ते।
8. जलाशयानां जलम् अपि शोभितं भवति।
9. शीतलः सुगन्धयुक्तः पवनः प्रवहति।
10. किं बहुना, सर्वं खलु नवीनम् इव भवति।

3. मम ग्रामः

1. अहं रामपुरनामके ग्रामे निवसामि।
2. अत्र एकः विशालः जलाशयः अस्ति।
3. अस्मिन् सदा कमलानि विकसन्ति।
4. ग्रामवासिनः जलाशये स्नानं कुर्वन्ति।
5. अत्र एकः उच्चः प्राथमिकः विद्यालयः अपि अस्ति।
6. सर्वे बालकाः बालिकाः च अस्मिन् पठन्ति।
7. ग्रामं परितः कृषकाणां क्षेत्राणि सन्ति।
8. अत्र सर्वे जनाः धेनूः पालयन्ति।
9. मम ग्रामे सर्वे जनाः परस्परं, साहाय्यं कुर्वन्ति।
10. मम ग्रामः नगरात् श्रेष्ठतरः अस्ति।

4. भारतीयः कृषकः

1. भारतदेशः कृषिप्रधानः देशः अस्ति।
2. कृषकाः प्रायः ग्रामेषु निवासं कुर्वन्ति।
3. कृषकाः परिश्रमेण स्वक्षेत्राणि कर्षन्ति।
4. कृषकाः अन्नस्य उत्पादनं कृत्वा सर्वेषां पालनं कुर्वन्ति।
5. कृषकाणाम् उन्नत्या एव राष्ट्रस्य उन्नतिः भवति।
6. कृषकाणां जीवनम् अतिसरलं भवति।
7. बलीवर्दाः एव तेषां सहचराः भवन्ति।
8. सर्वेषां पालकत्वेन कृषकाः एव राष्ट्रस्य पितरः सन्ति।
9. कृषकाणां कठिनश्रमेण राष्ट्रः धनधान्येन पूर्यते ।
10. अहो ! भारतीयाः कृषकाः धन्याः सन्ति।

5. हिमालयः

1. भारतस्य उत्तरस्यां दिशि हिमालयः स्थितः अस्ति।
2. अयं 'पर्वतराजः' नगाधिराजः वा अपि कथ्यते।
3. अयं सर्वेषु पर्वतेषु उच्चतमः अस्ति।
4. अस्य अत्युच्चानि शिखराणि अतीव शोभन्ते।
5. अत्र विविधाः ओषधयः उत्पन्नाः भवन्ति।
6. देवाः अपि अत्रैव निवासं कुर्वन्ति।
7. गंगादयः पवित्रतमाः नद्यः हिमालयात् एव निर्गच्छन्ति।
8. अयं पर्वतः प्रकृतेः क्रीडाभूमिः अस्ति।
9. अयं पर्वतः भारतदेशं शत्रुभ्यः सर्वदा रक्षति।
10. अयं पर्वतः सर्वथा सर्वेषां हितकरः अस्ति।

6. महात्मा गांधी

1. महात्मा गांधी भारतराष्ट्रस्य उन्नायकः नेता आसीत्।
2. एष एव आंग्लशासनस्य विरोधे अहिंसान्दोलनं संचालितवान्।
3. अयमेव स्वतन्त्रतासंग्रामस्य प्रधानः सेनानी आसीत्।
4. अयं राष्ट्रपिता इत्यपि कथ्यते।
5. अस्य पूर्णनाम मोहनदास कर्मचन्द गांधी आसीत्।
6. अयं महापुरुषः 1869 तमे ईस्वीयाब्दे अक्टूबर मासस्य द्वितीयतिथौ जन्म अलभत् ।
7. अस्य जन्म गुर्जरप्रान्ते पोरबन्दरनाम्नि स्थाने अभवत्।
8. अस्य पितुः नाम कर्मचन्द गांधी आसीत्।
9. महात्मा गांधी स्वजीवनं देशरक्षायै समर्पितवान्।
10. अयं भारतदेशस्य स्वतन्त्रतायाः प्रवर्तकः आसीत्।

7. मेलापकम्

1. भारतवर्षे विविधावसरेषु मेलापकानि आयोज्यन्ते ।
2. एतानि मेलापकानि विभिन्न संस्कृतीनां संगमस्थलानि भवन्ति ।

3. एतानि देशस्य सांस्कृतिकविशेषता: प्रकटयन्ति ।
4. मेलापकानाम् उत्सवमयवातावरणं मह्यम् अतीव रोचते ।
5. गतसप्ताहे मम ग्रामे विजयादशम्या: मेलापकम् आसीत्।
6. परिवारेण सह अहमपि तत्र अगच्छम् ।
7. मेलाक्षेत्रे सर्वत्र नानाविधक्रीडनकानि दृश्यन्ते स्म।
8. अनेकानि खाद्य पदार्थानि अपि तत्र आसन् ।
9. सायंकाले रावणदहनम् अभवत् ।
10. मेलाक्षेत्रे महदानन्दमनुभूय वयं गृहं प्रत्यागच्छाम ।

8. मम प्रिय पुस्तकम्

1. पुस्तकानि निधय: ज्ञानस्य भवन्ति ।
2. ज्ञानप्रदानेन सहैव एतानि अस्माकं मनोरंजनमपि कुर्वन्ति।
3. प्रेरणादायकपुस्तकानि मह्यम् अतीव रोचन्ते ।
4. ईदृशमेव एकं पुस्तकं श्रीमद्भगवद्गीता अस्ति ।
5. अस्मिन् पुस्तके मानवमात्राय कल्याणसन्देश: निहित: ।
6. इदम् अस्मान् श्रेष्ठसफलजीवनस्य मार्गं दर्शयति ।
7. अत्र निहित: कर्मयोग: मानवान् उद्योगिन: करोति।
8. अस्य अध्ययनं जनेषु कर्म प्रति रुचिं जनयति ।
9. स्वार्थहीनकर्मकरणेन मनुष्या: श्रेष्ठसन्तुष्टजीवनं यापयन्ति।
10. एवम् इदं पुस्तकं सम्पूर्णं जीवनदर्शनम अस्ति ।

9. मम प्रियमित्रम्

1. अस्मिन् संसारे मित्रं महत्सहायकं भवति ।
2. तदेव मित्रं श्रेष्ठं यद् विपत्तौ मित्रस्य साहाय्यं करोति।
3. विपत्तौ एव उत्तममित्रस्य अभिज्ञानं भवति ।
4. श्रेष्ठमित्रस्य प्राप्ति: महत्सौभाग्यविषय: अस्ति ।
5. आत्मानं सौभाग्यशालिनं मन्ये यत् मोहन: मम मित्रम् अस्ति ।
6. मम पितु: रुग्णावस्थायां स: अस्माकं महतीं सहायताम् अकरोत्।
7. त्रिदिवसपर्यन्तं चिकित्सालये एव स्थित्वा स: तस्य शुश्रूषाम् अकरोत्।
8. तस्य परिवारम् अपि अस्माकं सहायतार्थम् आगच्छत्।
9. तेषां सहयोगेन मम मातु: चिन्ता समाप्ता ।
10. वस्तुत: श्रेष्ठमित्रम् एवमेव स्यात् ।

10. धेनु:

1. धेनु: अस्मभ्यं महदुपयोगी पशु: अस्ति ।
2. भारतीया: तु इमां मातृवत् मन्यन्ते ।
3. यथा माता बालकान् पालयति तथैव धेनुरपि स्वदुग्धेन अस्मान् पोषयति ।
4. अस्या: दुग्धेन नानाविधपक्वान्नानि पच्यन्ते ।
5. अस्या: दुग्धम् अन्ये च दुग्धोत्पादा: पुष्टिकरा: भवन्ति।
6. अस्या: गोमयेन अद्यापि ग्रामेषु गृहाणि लिम्प्यन्ते शुध्यन्ते च।
7. गोमूत्रेण नानाविधरोगाणाम् उपचारं क्रियते ।
8. अस्या: वत्सा: क्षेत्रेषु हलं कर्षन्ति ।
9. अस्या: महत्त्वं शास्त्रेषु अपि वर्णितम् ।
10. अस्माभि: सर्वैरपि धेनु: सर्वदा पूज्येत ।

❑❑

पाठ-8 सड़क सुरक्षा

1. राजमार्ग-सुरक्षार्थम् अस्माभि: सडक-सुरक्षा- नियमानां ज्ञानं प्राप्तव्यम्। राजमार्गम् उभयत: स्थापितानां यातायात-सङ्केतानाम् अभिज्ञानमपि करणीयम्। अल्पायुसि एव वाहन न चालयेत्। वाहन-सञ्चालन काले उच्च-स्वरेण सङ्गीत वर्जयेत्। मार्गे ध्यानं सर्वत: आकृष्य मार्गागतानि वस्तूनि एव न पश्येत्। नैतस्मिन् काले धूम्रपानं कुर्यान्न च चलदूरभाषे केनापि सह वार्तालापं कुर्यात्। सहयात्रिभि: सार्धमपि न संवदेत्।

2. सामान्यत: जना: यातायात-नियमेभ्य: अनभिज्ञा: भवानि। विज्ञा: अपि यातायात सङ्केतान् न पश्यन्ति। बहव: तु उपेक्षन्ते। जना: भूमिगतपदाति मार्गस्योपयोगमपि न कुर्वन्ति। निषेधेऽपि निषेध मार्गं प्रविशन्ति। वाहन चालक: समीपस्थै: जनै: सह, चल दूरभाषे च दत्तचित्ता: सन्त: वार्तालापं कुर्वन्ति। केचन तु उपहास-निमग्ना: परिवर्त्य पृष्ठ भागे पश्यन्ति सहयात्रिण:।

3. गृहे परिजनै: विद्यालये च शिक्षकै: छात्रा: एतद्विषये प्रशिक्षणीया। प्रार्थना-सभायां समये-समये सडक सुरक्षा नियमानां ज्ञानं प्रदेयम्। भूगोलविषयाध्ययन काले विषयाध्यापकेन यथावसरं यातायात-सङ्केतानां मानचित्राध्ययनस्य परिचय: प्रदेय:। विद्यालये एतद्विषयक प्रश्न-पृच्छा-स्पर्धा अपि आयोज्या। वृत्तपत्रेषु सडक दुर्घटनाया: समाचारं श्रावयित्वा तं प्रति सावहितं कुर्यात् तेभ्य: च मार्ग-सञ्चरण

नियम-ज्ञानपि पुनः-पुनः प्रदेयम्। एकस्मिन् सत्रे वारद्वयं सडक-सुरक्षा-नियमान् आधृत्य संवाद, वाद-विवाद, भाषणादीनां स्पर्धानामप्यायोजनं कुर्यात् विजेतारश्च पुरस्करणीयाः।

4. सुसञ्चालनं विधाय वाहन चालकः दुर्घटनां परिहर्तुं शक्नोति। अतः सुसञ्चालकः जनसम्मर्दाकीर्णमार्गे वाहनं कदापि तीव्र गत्या न चालयेत। वाहनस्यगतिः निर्धारिता निर्दिष्टा नियन्त्रिता च भवेत्। अपर्याप्तमपि मार्गं प्राप्य अग्रगमनस्य प्रयत्नं न कुर्यात्। द्रुत गमनमपि सदैव वर्जनीयम्। आगते गत्यावरोधके वाहनस्य गतिरपि अवरोधनीया। निर्दिष्टं मार्गमेवानुसरेत्।

5. (i) सङ्केतोऽयं सन्दशकावर्त (U-TURN) इति कथ्यते यन्निर्दिशति यदत्र व्यावर्तन निषिद्धम्।

(ii) सङ्केतोऽयं निर्दिशति यदत्र प्रवेशः निषिद्धः अतः नात्र गन्तव्यम्।

(iii) ओवरटेक-निषेधकं चिह्नमुपदिशति यत्र अग्रगमन-प्रयत्नं निषिद्धम्।

6. यदा वाहन-चालकः सडक-सुरक्षा-नियमान् न पालयति तदा छात्रैः सः निरोधनीय, बोधनीयः विरोधनीयः। एषा उपेक्षा भावना च अवरोधनीया। तस्यायनुचित-व्यवहारस्य परिवादः विद्यालयस्याधिकारिणां समक्षे निवेदनीयः। अधिकारिभिः असौ सम्यक् निर्देष्टव्यः। यद्यसौ पुनरपि करोति तदा परिवर्तनीयः अन्यथा आरक्षि- स्थाने परिवादः प्रस्तोतव्यः सः यातायात- नियमानवगन्तु चं आदिष्टव्यः। छात्रैः शिक्षकैः अधिकारिभिश्चासौ उपेक्षणीयः।

7. केचन छात्राः बालकाः व अल्पायुसि एव वाहन-चालनाय अत्युत्सुकाः भवन्ति। ते वाहन- चालनेऽनभिज्ञा अल्पज्ञाः वा सन्तोऽपि वाहनं नीत्वा राजमार्गे आगच्छन्ति। वाहन-चालनस्य प्रयत्न कुर्वन्ति एवं दुर्घटना सम्भवति अतोऽल्पायुसि बालकैः वाहन-चालन कार्यं न कुर्यात्। षोडशदेश वर्षीया बालकाः गियर (गतिपरिवर्तक) युक्त वाहनं न चालयेयुः। प्रशिक्षिताः अपि केचन बालकाः आत्मविश्वासस्य अभावे असावधानतया दुर्घटनां विदधति। अतः आत्मविश्वास न त्यजेत् परञ्च वाहने चलदूरभाषै सङ्गीतं चापि न श्रणुयु सहयात्रिणा सह वार्तालापमपि न कुर्युः।

8. राजमार्गस्य वामपार्श्वे एव चलेत्। व्यावर्तनेः चतुष्पथे, पदातिमार्गे, गत्यावरोधके च वाहनं शनैः शनैः चालयेत। उभयतः संलग्नयोः आदर्शयोः मार्गस्थितिं विचरन्तश्च जनान् पश्येत्। व्यावर्तने हस्त-सङ्केत कुर्यात्। द्विचक्रवाहन चालकेन शिरस्त्राणम् (हैलमेट) अवश्यनेन धारणीयम्। यातायात संकेतान् अवलोक्य अभिज्ञाय, तेषाम् अभिप्राय प्रयोजनं वा ज्ञात्वा अनुपालयेत् राजमार्गविभाजिका पीत रेखा नोल्लङ्घनीया। वाहनोऽकस्मात् नावरोधनीय। पश्चगमने आदर्शयो स्थितिं जन-सम्मर्द च पश्येत सावहितः सन् चालयेत्।

9. 'प्रवेश निषेध' मार्गं न प्रविशेत्। यदि प्रविशति तदा किमपि दुर्घटितुं शक्यते। स्वस्यापरस्य व हानिर्भवितुं शक्नोति। तत्र नियुक्तः राज-पुरुषः निरोद्धं शक्नोति, वाहनस्य चालनं विधाय परिवादमपि आरब्धुं शक्नोति। अनेन आर्थिकहानिः तु भविष्यति एव मानसिक अशान्तिः अपि वर्धिष्यते। न्यायालयः दण्डयितु शक्नोति। अवमानना वाहनस्य क्षतिः सम्भवति वाहनमपि निरोद्धुं शक्यते। अतः प्रवेश निषेध मार्गे प्रविष्टेतु अपाय एव सम्भवति।

10. राजमार्ग सङ्केताः मुख्यतः चतुर्धाः भवन्ति। एतेषु प्रवेश-निषेधादयः पञ्चत्रिंशत सङ्केताः अनिवार्याः भवन्ति एते वृत्ताकारेऽङ्किताः भवन्ति। सचेतकाः सङ्केताः त्रिकोणात्मकाः अङ्किताः भवन्ति, एते व्यावर्तनादिबोधकाः चत्वारिंशत् भवन्ति। सूचना चिह्नाणि विद्यमानता बोधकानि पञ्चदश संख्यकानि भवन्ति। चतुर्थ-विद्या दश सङ्केताः यातायात- कर्मकरस्य हस्ताभ्यां सङ्केतिताः भवन्ति। चतुष्पथे पुलिस कर्मकारः स्व हस्तयोः मार्गं, व्यावर्तक मार्गस्य रिक्ततां व्यस्ततां च दर्शयति।

❑❑

संस्कृत

व्याकरण एवं रचना

Teachers' Manual

कक्षा–7

पाठ–1 वर्ण परिचयः

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ)।

2. 1. छात्र: 2. भोजनम् 3. अनला: 4 मुखम् 5. मयूरौ 6. पुष्प 7. कुक्कुर: 8. बिनानी 9. मृग: 10. कलिका।

3. 1. प 2. नु 3. हे 4. धू 5. झो 6. डि 7. बे 8. जो 9. नै 10. था 11. सृ 12. दी 13. कौ 14. चा 15. खै 16. गृ 17. घी 18. छु 19. ष 20. भि ।

4. 1. ए 2. इ 3. अ 4. आ 5. ई 6. उ 7. ऐ 8. ऊ 9. ओ 10. औ 11. ऋ 12. ॠ 13. ऊ 14. ओ 15. औ 16. ऋ 17. उ 18. औ 19. ए 20. इ ।

5. 1. द्य 2. द्व 3. ध्य 4. ज्ञ 5. त्र 6. क्ष 7. द्ध 8. स्र 9. म्र 10. ड्र 11. ट्र 12. ग्र 13. द्र 14. श्र 15. प्र 16. कृ 17. भ्र 18. ख्र 19. घृ 20. ज्य ।

6. 1. च् + अ + ण् + अ् + क् + अ:, 2. स् + ऊ + च् + इ + क् + आ, 3. ह् + अ + र् + इ + ण् + इ, 4. ज् + अ + न् + अ + न् + ई, 5. व् + इ + ड् + आ + ल् + अ:, 6. ग् + अ + ज् + अ:, 7. ह् + अ + स् + त् + अ: 8. द् + ए + व् + ई, 9. म् + आ + ल् + आ, 10. अ + ज् + अ + य् + अ: ।

❑❑

पाठ–2 पद परिचय

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ)।

2. (i) संज्ञा, (ii) उपसर्ग, (iii) अविकारी, (iv) सर्वनाम, (v) धातु, (vi) क्रियापद।

3. रामा:, गृहाणि, धेनव:।

4. स्था, भू, पा, दृश्, गम्।

5. सरल:, सुन्दरी, पवित्रम्, शुष्क:।

6. राम:, लता, फलम्, भवेयु:।

7. कुर्वन्ति, पिबन्ति।

8. प्र, आङ् (आ), उप, वि।

9. शिव:, सीता, फलम्।

10. करोति, श्रृणोति।

11. गच्छति।

12. अगच्छत्, अहसत्।

❑❑

पाठ–3 उपसर्ग प्रकरण

(I) (1) अ, (2) द, (3) स, (4) अ, (5) अ, (6) द, (7) ब, (8) अ, (9) अ, (10) ब।

(II) (1) ब (2) अ (3) स (4) स (5) स (6) ब (7) अ (8) स (9) स (10) स।

(III) (1) अ (2) ब (3) स (4) स (5) द।

(IV) **1.** अवगच्छन्ति, **2.** प्रहार:, **3.** उपगच्छति, **4.** समागच्छत्, **5.** उन्नति:।

❑❑

पाठ–4 प्रत्यय–प्रकरणम्

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ), 6. (ब), 7. (स), 8. (द), 9. (अ), 10. (ब)।

2. **1.** पीत्वा, **2.** पठन्, **3.** लिखितम्, **4.** रचितवान्, **5.** वक्तव्यम्।

3. **1.** (i) इष् + क्त = चाहा गया
(ii) अधि + क्त = पढ़ा गया।
(iii) कथ् + क्त = कहा गया
(iv) कुप् + क्त = नाराज हुआ

2. (i) खाद् + क्त = खाया गया
(ii) गम् + क्त = गया
(iii) चल् + क्त = चला गया
(iv) ज्ञा + क्त = जाना गया

3. (i) दृश् + क्त = देखा गया
(ii) नश् + क्त = नष्ट किया गया
(iii) नी + क्त = ले जाया गया
(iv) पत् + क्त = गिरा गया

4. (i) हन् + क्त = मारा गया
(ii) वच् + क्त = कहा गया
(iii) लिख् + क्त = लिखा गया
(iv) जि + क्त = जीता गया

5. (i) पठ् + क्तवतु = पढ़ा
(ii) गम् + क्तवतु = गया
(iii) हन् + क्तवतु = मारा
(iv) दृश् + क्तवतु = देखा

6. (i) कृ + क्तवतु = किया
(ii) नी + क्तवतु = ले गया
(iii) आ + नी + क्तवतु = लाया ।
(iv) आ + दिश् + क्तवतु = आदेश दिया

7. (i) हृ + क्तवतु = चुराया
(ii) कथ् + क्तवतु = कहा
(iii) भाष् + क्तवतु = कहा
(iv) उप + कृ + क्तवतु = उपकार किया

8. (i) श्रु + क्तवतु = सुना
(ii) वच् + क्तवतु = कहा
(iii) दा + क्तवतु = दिया
(iv) प्रच्छ् + क्तवतु = पूछा

9. (i) अभू + क्त्वा = होकर
(ii) गम् + क्त्वा = जाकर
(iii) ग्रह + क्त्वा = लेकर
(iv) कृ + क्त्वा = करके

10. (i) ज्ञा + क्त्वा = जानकर
(ii) दृश् + क्त्वा = देखकर
(iii) धाव् + क्त्वा = दौड़कर
(iv) धृ + क्त्वा = धारण कर

4. **1.** (i) कृतः (ii) कृष्टः **2.** (i) खादितः (ii) त्यक्तः **3.** (i) अत्वा (ii) भूत्वा **4.** (i) नत्वा (ii) भ्रमित्वा **5.** (i) आदृत्य (ii) आगम्य **6.** (i) प्रविश्य (ii) अधीत्य **7.** (i) दानीयः (ii) सर्जनीयः **8.** (i) चोरणीयः (ii) चयनीयः **9.** (i) अध्येयम् (ii) पेयम् **10.** (i) गेयम् (ii) ज्ञेयम् **11.** (i) मुदितः (ii) चिन्तयित्वा **12.** (i) उक्त्वा (ii) श्रवणीयः।

❑❑

पाठ–5 अव्यय–निरूपणम्

1. 1. (अ) 2. (ब) 3. (स) 4. (द) 5. (अ) 6. (ब) 7. (स) 8. (द) 9. (अ) 10. (ब)।

2. (i) ऋते (ii) एव (iii) नीचैः (iv) तदा (v) ह्यः (vi) अपि (vii) न (viii) शीघ्रम् (ix) सह (x) कदा।

3. (i) उपरि (ii) अलम् (iii) बहिः (iv) अधः (v) अन्तः (vi) सदा (vii) न (viii) तथा (ix) च (x) अपि।

4. (i) भृत्याः सदैव **सर्वत्र** उपस्थिताः भवितुं न शक्नुवन्ति।
(ii) मम गृहे **तु** बहवः कर्मकराः सन्ति ।
(iii) **अत्र** कः उपायः ?
(iv) **अधुना** किम् अहं करोमि ?
(v) प्रातः **यद्** उचितं **तद्** कर्त्तव्यम् ।
(vi) **एकदा** सरोवरे धीवराः आगच्छन्।
(vii) **तत्र** संकटविकटौ हंसौ निवसतः ।
(viii) जनाः **किञ्चिद्** वदिष्यन्ति ।
(ix) त्वम् **अत्रैव** वस ।
(x) **यदा यदा** ते अनुपस्थिताः तदा तदा त्वं कष्टम् अनुभवसि।

पाठ–6 विशेषण प्रकरणम्

1. 1. (स), 2. (अ), 3. (अ), 4. (अ), 5. (स)।

2.

	(क)		(ख)
1.	समानाः	**(iii)**	अवसराः
2.	दानवीरः	**(iv)**	भामाशाहः
3.	एकः	**(v)**	काकः
4.	करुणं	**(ii)**	क्रन्दनं
5.	इयं	**(i)**	कथा

3. **1.** श्वेत, **2.** द्वितीये, **3.** रक्त, **4.** प्रचुरं, **5.** एकः ।

❑❑

पाठ–7 समास प्रकरणम्

1. (1) ब (2) अ (3) अ (4) द (5) स ।

2. (1) पीताम्बरः (2) चतुर्युगी (3) कृष्णः (4) महान् (5) विग्रहम् ।

3.

	क		ख
1.	सुन्दर बालकः	(iii)	कर्मधारयः
2.	अष्टाध्यायी	(v)	द्विगुः
3.	आबालम्	(iv)	अव्ययीभावः
4.	चन्द्रमुखी	(ii)	बहुव्रीहिः
5.	हरिहरौ	(i)	द्वन्द्व समासः

4. (1) 3 (2) 5 (3) 5 (4) 3 (5) 5 ।

5. (1) (i) घन इव श्यामः कर्मधारय
(ii) चक्रं पाणौ यस्य सः विष्णुः बहुव्रीहि ।

(2) (i) कृष्ण समीपम्—तत्पुरुष/उपकृष्णम्-अव्ययी भाव
(ii) सप्तर्षि-द्विगु।
(3) (i) गुरुः चासौ देवः कर्मधारय
(ii) त्रयाणां भुवनानां समाहारः – द्विगु ।
(4) (i) कुपुरुष- कर्मधारय (ii) द्विरात्रम्-द्विगु।
(5) (i) यथा शक्ति- अव्ययीभाव
(ii) सुखदुःखम्- द्वन्द्व।
(6) (i) पीतम् अम्बरं यस्य सः – बहुव्रीहि
(ii) धर्मेण हीनः तत्पुरुष।
(7) (i) देवपुत्र- तत्पुरुष
(ii) पुत्रपौत्राः – द्वन्द्व।

❑❑

पाठ-8 सन्धिः प्रकरणम्

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ)।
2. 1. हिम + आलयः, 2. स्वर, 3. रामः + चिनोति, 4. पुरः + हित, 5. व्यंजन संधेः।
3. 1.(i) स्वच्छम् (ii) अतीव (iii) वर्षर्तुः
2. (i) पवनः (ii) नाविकस्य (iii) देव्यस्ति
3. (i) ममोपहासम् (ii) प्रतीक्षाम् (iii) मात्रर्थम्
4. (i) ह्येकः (ii) मृगेन्द्रता (iii) वृद्धोपसेविनः
5. (i) दैत्यारिः (ii) सूक्तिम् (iii) सर्वोत्तमः
4. 1. (i) गृह + आदीनाम् – दीर्घ सन्धिः
(ii) कदा + अपि – दीर्घ सन्धिः
2. (i) तव + आगमने – दीर्घ सन्धिः
(ii) स + आनन्दम् – दीर्घ सन्धिः
3. (i) न + इच्छति – गुण सन्धिः
(ii) पान + उपयुक्तम् – गुण सन्धिः
4. (i) पुस्तक + आलयः – दीर्घ सन्धिः
(ii) गणेश + उत्सवम् – गुण सन्धिः
5. (i) शिवाजी + उत्सवम् – यण् सन्धिः
(ii) हत + उत्साहानाम् – गुण सन्धिः
6. (i) प्राप्ति + अर्थम् – यण् सन्धिः
(ii) अधुना + अपि – दीर्घ सन्धिः
7. (i) तदा + एव – वृद्धि सन्धिः
(ii) एकम् + अपि – अनुस्वार सन्धिः
8. (i) सुख + अर्थी – दीर्घ सन्धिः
(ii) यथा + इष्टम् – गुण सन्धिः
9. (i) तस्य + उपरि – गुण सन्धिः
(ii) वृहत्तमा + अस्ति – दीर्घ सन्धिः
10. (i) विनश्यति + आशु – यण् सन्धिः
(ii) भार + उत्तोलनम् – गुण सन्धिः

पाठ-9 पर्यायवाची एवं विलोम शब्द

1. (i) (ग), (ii) (क), (iii) (ग)।
2. 1. मही, 2. अचलः, 3. अम्बरम्, 4. अम्बु।
3. (i) भूमिः, अवनिः, मही, वसुन्धरा।
(ii) मरालः, चक्रांग, कलहंसः, नीरक्षीर-विवेचकः।
(iii) तातः, जनकः, प्रसवितृ, जनयितृ।
(iv) नौकरः, दासः, किंकरः, अनुचरः।
(v) गेहं, वेश्मन्, सदनं, निकेतनम्।
(vi) अकालः, दुष्कालः, अनशनं, नीवाकः ।
(vii) पुष्पं, प्रसूनं, सूनं, मणीवकंम्।
(viii) शार्दूलः, पंचशिखः, सिंहः, द्वीपिन् ।
(ix) उमा, अंबिका, गौरी, नंदा।
(x) वनिता, महिला, रामा, नारी ।
4. (i) वनम् (ii) देवताः (iii) दुष्टः (iv) पक्षी (v) वृक्षः (vi) पुत्री (vii) तडागः (viii) माता (ix) शत्रुः (x) भगवान् ।
5. (i) अग्रजः(ii) सज्जनः (iii) मलिनम् (iv) अचेतनः (v) चपलः (vi) कुटिलः (vii) मन्दः (viii) शोक (ix) द्वेसः (x) अवनतिः।

❑❑

पाठ-10 समयलेखनम्

1. (i) प्रातः (6.30) सार्धषड्वादने ईशवन्दना।
(ii) प्रातः (7.45) पादोनाष्टवादने उपहारः।
(iii) प्रातः (8.15) सपादाष्टवादने संस्कृतसम्भा-षणाभ्यासः।
(iv) प्रातः (11.00) एकादशवादने वर्तनीसंशोधनम्।
2. (i) विकासः पंचवादने उत्तिष्ठति।
(ii) सः सार्धपञ्चवादने भ्रमणाय गच्छति।
(iii) सः सपादषष्टवादने स्नानं करोति।

(iv) सः चतुर्दशपलोत्तरषष्टवादने विद्यालयं गच्छति।

3. (i) सः प्रातः षष्टवादने व्यायामं करोति।

(ii) सः अष्टवादने विद्यालयं गच्छति।

(iii) सः त्रिंशतपलोत्तरत्रिवादने गृहम् आगच्छति।

पाठ–11 संज्ञा शब्द–रूप प्रकरणम्

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ), 6. (ब)।

2. 1. धीवराः, 2. हंसौ, 3. आकाश मार्गेण, 4. जनाः, 5. पिता, 6. कोलाहलेन, 7. स्त्रीशिक्षायाः, 8. मातुः, 9. रमायाः, 10. भ्राता, 11. ब्रह्मसमाजेन, 12. शिक्षायै, 13. सम्मानाय, 14. भाषासु, 15. शिवं, 16. मात्रे, 17. विजयया, 18. प्रभावात्, 19. कारणात्, 20. नेत्राणि।

3. 1. (i) रामाय (ii) हरीणाम्

2. (i) कविषु (ii) मत्या

3. (i) नद्याम् (ii) बालकौ

4. (i) गुरोः (ii) साधुभ्याम्

5. (i) पती (ii) भूपतिना

6. (i) मुनये (ii) श्रीपतेः

7. (i) भानुः (ii) सखायौ

8. (i) सुधियम् (ii) पितुः

9. (i) कर्तृभिः (ii) मातुः

10. (i) शत्रुभ्यः (ii) गवि

पाठ–12 सर्वनाम शब्द रूप प्रकरणम्

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ), 6. (ब)।

2. 1. (अ),2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ)।

3. (i) ते, (ii) एतत्, (iii) अहं, (iv) आवां, (v) तव, (vi) सः, (vii) वयं, (viii) इदं, (ix) तस्मिन्, (x) तस्याः।

4. (i) कः, (ii) अहं, (iii) यूयं, (iv) तस्य, (v) तेन, (vi) एतत्, (vii) अहं, (viii) मम, (ix) त्वं, (x) ते।

5. (i) पृथिव्यां कति रत्नानि सन्ति?

(ii) का बहुरत्ना अस्ति?

(iii) एकदा तत्र के आगच्छन्?

(iv) कस्य पिता समृद्धः आसीत्?

(v) तस्मिन् विशाले भवने कति स्तम्भाः आसन्?

(vi) का शिवं पतिरूपेण अवाञ्छत्?

(vii) कः कदापि धैर्यं न परित्यजति?

(viii) स्वधर्मात् वयं किं न कुर्याम?

(ix) कान् गणयाम?

(x) का राजसु पूज्यते?

6. 1. (i) मम, मे (ii) युष्मान्, वः 2. (i) तुभ्यम्, ते (ii) भवत्योः 3. (i) भवतः (ii) किम् 4. (i) केषाम् (ii) काः 5. (i) मयि (ii) यस्मै 6. (i) यासु (ii) यानि 7. (i) सर्वयोः (ii) सर्वेषाम् 8. (i) सर्वाभ्याम् (ii) इमौ 9. (i) इमाम् (ii) इदम् 10. (i) एतेभ्यः (ii) एता।

पाठ–13 विशेषण प्रकरणम् (संख्यावाचक तथा क्रमवाचक)

1. 1. (क) एकां, 2. (ग) द्वितीयं, 3. (क) त्रयः, 4. (ख) सप्त, 5. (क) चतुर्थः।

2. 1. एकः 2. पञ्चाशीतिः 3. त्रीणि 4. द्वे 5. शतम् 6. एकः 7. पञ्च 8. पञ्चचत्वारिंशत् 9. दश 10. सप्त।

3.

1. एकादश	2. द्वाविंशति
3. अष्टादश	4. षोडश
5. एकाशीति	6. सप्तति
7. षट्षष्टि	8. सप्ताशीति
9. नवाशीति	10. षट्चत्वारिंशत्
11. पञ्चदश	12. पञ्चपञ्चाशत्
13. सप्तसष्टि	14. नवदश, एकोनविंशति
15. पञ्चविंशति	16. अष्टनवति
17. सप्तत्रिंशत्	18. नवत्रिंशत्
19. पञ्चाशत्	20. एकनवति
21. पञ्चाशीति	22. नवति
23. नवनवति	24. नवविंशति
25. द्विसप्तति	26. षष्टि
27. एकषष्टि	28. नवषष्टि, एकोनसप्तति
29. अष्टत्रिंशत्	30. अष्टचत्वारिंशत् ।

4.

1. द्वात्रिंशत्तम	2. षट्चत्वारिंशत्तम
3. एकविंशतितम	4. एकत्रिंशतम

5. एकचत्वारिंशत्तम 6. एकादश
7. द्वा चत्वारिंशत्तम 8. अष्टम
9. पञ्चम 10. पंचदश
11. पञ्च चत्वारिंशत्तसम 18. नवम
13. एकोनविंशतितम 14. नवविंशतितम
15. नवत्रिंशत्तम 16. नवचत्वारिंशत्तम
17. अष्टचत्वारिंशत्तम 18. सप्तविंशतितम
19. पञ्चविंशतितम 20. सप्तदश ।

5. 1. एका 2. द्वे
3. एका 4. तिस्रः
5. एकया 6. चतस्रः
7. एकस्याः 8. तिस्रः
9. चतसृभ्यः 10. तिसृणाम्

पाठ–14 धातु–रूप प्रकरणम्

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ), 6. (ब), 7. (स), 8. (द), 9. (अ), 10. (ब)।

2. 1. अतिष्ठत्, 2. अगच्छताम्, 3. अपश्यम्, 4. अपिबन्, 5. अक्रीडन्, 6. अरक्षन्, 7. अस्मरम्, 8. अजयाव, 9. अवदाम, 10. अनमः।

3. 1. पिवति, 2. वदथः, 3. खादामः, 4. पठन्ति, 5. रक्षन्ति, 6. पूजयति, 7. गच्छति, 8. पश्यति, 9. चिनोति, 10. सन्ति।

4. 1. गमिष्यति, 2. द्रक्ष्यतः, 3. रक्षास्यन्ति, 4. पास्यसि, 5. क्रीडिष्यथः, 6. रक्षिष्यथ, 7. स्मरिष्यामि, 8.जेष्यावः, 9. वदिष्यामः, 10. नास्यामि,

❑❑

पाठ–15 कारकम्

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ), 6. (ब), 7. (स), 8. (द), 9. (अ), 10. (ब)।

2. (i) भाषासु, (ii) ब्रह्मसमाजेन, (iii) रमायाः, (iv) सम्मानाय, (v) समाजस्य, (vi) मातुः, (vii) कोलाहलेन।

3. (i) मनसि, (ii) प्रश्नैः, (iii) गृहात्, (iv) वृक्षे, (v) वृक्षस्य, (vi) नीडं, (vii) गजेन।

4. (i) इदम्, (ii) वृक्षात्, (iii) धनाय, (iv) हस्तेन, (v) कलमेन।

5. 1. (i) पठनात् (ii) वीणावादने
(iii) विडालात् (iv) रामात् ।
2. (i) कंसाय (ii) परिहासेन
(iii) छात्रेभ्यः (iv) आम्रेण
3. (i) वयने (ii) बालकाय
(iii)अग्नये (iv) धावने
4. (i) लक्ष्म्यै (ii) वार्तालापेन
(iii) सिंहात् (iv) पुत्रे
5. (i) बालकेभ्यः (ii) मार्गम्
(iii) केन (iv) बाले
6. (i) पञ्जरात् (ii) नगरम्
(iii) दुर्गम् (iv) मात्रा
7. (i) इन्द्राय (ii) ज्ञानात्
(iii) चौरम् (iv) गृहात्

❑❑

पाठ–16 अनुवाद–प्रकरणम्

1. (1) मोहनः धावति। (2) बालकः पठति।
(3) राधा भोजनं पचति । (4) छात्रः पश्यति।
(5) श्रृगालः आगच्छति । (6) सः प्रश्नं पृच्छति ।
(7) कपिः फलं भक्षयति । (8) शिशू पठतः ।
(9) ते धावन्ति । (10) बालकाः चित्रं पश्यन्ति ।
(11) जननी कथां कथयति।
(12) मोहन सोहन च पत्रं लिखतः ।
(13) छात्रौ किं पश्यतः? (14) बालकौ पाठं पठतः।
(15) सिंहः वने धावति । (16) गजः ग्रामं गच्छति।
(17) सीता वनं गच्छति ।
(18) रामः श्यामः च हसतः।
(19) बालकः पाठं स्मरति।
(20) कृषकः अजां नयति।

2. (1) त्वं पाठं पठसि । (2) त्वं किं पश्यसि ?
(3) त्वं कदा गच्छसि ? (4) युवां चित्रं पश्यथः ।
(5) युवां पत्रं लिखथः । (6) यूयं अत्र आगच्छथ।
(7) यूयं प्रातः धावथ । (8) युवां फलं भक्षयथः।
(9) त्वम् अत्र आगच्छसि। (10) यूयं कुत्र गच्छथ?
(11) युवां पाठं स्मरथः । (12) त्वं किं पिबसि ?

3. (1) अहं दुग्धं पिबामि । (2) आवां कुत्र गच्छावः?
(3) वयं कथां कथयामः । (4) अहं मयूरं पश्यामि ।
(5) आवां जलं पिबावः ।

(6) वयं क्रीडाक्षेत्रं गच्छामः। (7) अहं किं भक्षयामि?
(8) आवां किं पचावः? (9) वयं प्रश्नं पृच्छामः ।
(10) आवां किं लिखावः?
(11) आवां किमर्थं हसावः ?
(12) अहं कदा पुस्तकानि आनयामि ?

4. (1) सः ग्रामम् अगच्छत् ।
(2) विप्रः गृहम् अगच्छत्।
(3) सः स्नानम् अकरोत् ।
(4) रामः मोहनः च अपठताम्।
(5) तौ उद्यानम् अगच्छताम् ।
(6) सीता जलम् आनयत् ।
(7) बालिका भोजनम् अभक्षयत्।
(8) किं तव सहोदरः अत्र आगच्छत्?
(9) यूयं कुत्र अगच्छत?
(10) सीता एकं पत्रम् अलिखत् ।
(11) नृपः अरक्षत् ।
(12) सः प्रसन्नः अभवत् ।

5. (1) ब्रह्मदत्तः गमिष्यति ।
(2) मोहनश्यामः पत्रं लेखिष्यति।
(3) बालकाः पाठं पठिष्यन्ति ।
(4) त्वं पाठं स्मरिष्यसि ।
(5) सीता वनं गमिष्यति ।
(6) ते चित्रं द्रक्ष्यन्ति ।
(7) प्रमिला भोजनं पक्ष्यति ।
(8) युवां दुग्धं पास्यथः ।
(9) छात्राः क्रीडाक्षेत्रे धाविष्यन्ति।
(10) अहं किं करिष्यामि ?
(11) आवां तत्र पठिष्यावः।
(12) यूयं किं भक्षयिष्यथ ?

6. (1) राधा पाठं पठतु । (2) छात्रः भोजनं करोतु।
(3) नृपः धनं यच्छतु । (4) ईश्वरः जीवनं रक्षतु।
(5) वयं चित्रं पश्याम । (6) त्वम् उद्याने धाव ।
(7) ते पुष्पाणि नयन्तु । (8) तौ जलं पिबताम् ।
(9) राधा भोजनं पचतु । (10) युवां पाठं पठतम् ।
(11) ते प्रश्नं पृच्छन्तु ।
(12) वयं सर्वे प्रसन्नः भवाम ।

7. (1) अध्ययनं कुरु। (2) धूम्रपानं मा कुरु।
(3) जलपानं कुरु । (4) प्रातः भ्रमणं कुरु ।
(5) स्वच्छं जलं पिब । (6) देशस्य रक्षां कुरु ।
(7) स्वामिभक्तः भव।
(8) कर्तव्यस्य पालनं कुरु। (9) सदा सत्यं वद ।
(10) गुरुजनानाम् आज्ञापालनं कुरु।
(11) मित्रैः सह कलहं मा कुरु ।
(12) मदिरापानं मा कुरु। (13) द्यूतं मा क्रीड ।
(14) सज्जनानां संगतिं कुरु।

8. (1) सः पाठं पठेत् । (2) त्वं तत्र गच्छेः ।
(3) सीता भोजनं पचेत् । (4) सः पत्रं लिखेत् ।
(5) त्वं क्रोध न कुर्याः । (6) त्वं पाठं स्मरेः ।
(7) अहं त्वया सह भवेयाम्।
(8) जननी कथां कथयेत् ।
(9) वयं प्रतिदिनं विद्यालयं गच्छेम ।
(10) ते ग्रामं न गच्छेयुः ।
(11) त्वं स्वच्छं जलं पिबेः ।
(12) यूयं चित्राणि पश्येत ।

❑❑

पाठ-17 वाच्यपरिवर्तनम्

1. 1. (i) छात्रेण पुरस्कारः गृह्यते ।
(ii) छायाकारेण छायाचित्रं रच्यते ।
(iii) मया लेखः लिख्यते ।

2. (i) वृक्षैः फलानि दीयन्ते ।
(ii) छात्रैः गुरवः नम्यन्ते ।
(iii) पापिना पापं क्रियते ।

3. (i) विद्यया विनयः दीयते ।
(ii) मया पिता सेव्यते ।
(iii) त्वया अहं पृच्छ्ये ।

4. (i) नृपेण शत्रुः हन्यते ।
(ii) सर्पैः पवनः पीयते ।
(iii) वृद्धेन वेदाः पठ्यन्ते ।

5. (i) त्वया कथा श्रूयते ।
(ii) मया मोहः त्यज्यते ।
(iii) रामः जनकं प्रणमति ।

2. 1. महेशः – दिनेश ! प्रातःकाले भवान् किं करोति?
दिनेशः – मया पाठः स्मर्यते।
महेशः – किं भवान् प्रातः भ्रमणाय गच्छति।
दिनेशः– अहम् अस्वस्थः, अतः मया भ्रमणाय न गम्यते।
महेशः – किं भवान् नित्यं व्यायामं करोति?
दिनेशः – आम् ! मया नित्यं व्यायामः क्रियते।

2. सीता – बालिका कां खादति?
गीता – तया रोटिका खाद्यते।

सीता – त्वं कि पठसि ?
गीता – मया गीता पठ्यते।
सीता – मया फलानि खाद्यन्ते।

3. देवदत्तः– ब्रह्मदत्त ! किं त्वं पत्रालयं गच्छसि ?
ब्रह्मदत्तः–न, मया तु इदानीं पत्र लिख्यते।
देवदत्तः– अधुना त्वं निबन्धम् अपि लिखसि किम्।
ब्रह्मदत्तः–मया तु अधुना गणितस्य अभ्यासः क्रियते।
देवदत्तः– अहं तु पत्रालयमेव गच्छामि।
ब्रह्मदत्तः–गच्छ त्वम्। मया तु अत्रैव स्थीयते।

4. रमाशंकरः– रमे ! अधुना कस्यां कक्षायां पठसि ?
रमा – रमे ! अधुना कस्यां कक्षायां पठसि ?
रमाशंकरः– किं त्वम् रञ्जिनीयां पदानुशीलनीम् अपि पश्यसि ?
रमा – मया पदानुशीलनी अपि दृश्यते।
रमाशंकरः– किं त्वम् अभ्यासपुस्तिकायाम् उत्तराणि लिखसि ?
रमा – आम् ! मया अभ्यासपुस्तिकायाम् एव उत्तराणि लिख्यन्ते।

5. राका – केन तमः हन्यते ?
राकेशः– चन्द्रः तमः हन्ति।
राका – मालाकारः कान् सिञ्चति।
राकेशः – मालाकारेण वृक्षाः सिच्यन्ते।
राका – किं त्वम् पितरौ पूजयसि ?
राकेशः – आम् मया पितरौ पूज्येते।

पाठ–18 अशुद्धि–संशोधनम्

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ), 6. (ब), 7. (स), 8. (द), 9. (अ), 10. (ब)।

2. 1. गच्छतः, 2. त्रयः, 3. सत् शास्त्रं, 4. पितुः।

3. **(1)** (क) रामात् श्यामः चतुरतरः ।
(ख) सा स्त्री कलावती विद्यते ।
(ग) सूर्ये अस्तंगते स आगतः ।
(घ) अस्माकं राष्ट्रं बलवत् विद्यते ।
(ङ) अस्यां कक्षायां अनेके छात्राः सन्ति ।

(2) (क) तं विना अहं किं करोमि ?
(ख) ततः राज्ञा उक्तम् ।
(ग) रामात् श्यामः लघुतरः विद्यते ।
(घ) तत्र अनेके नेतारः सन्ति ।
(ङ) छात्रेषु गोपालः बुद्धिमत्तमः ।

(3) (क) वृक्षेभ्यः पत्राणि पतन्ति ।
(ख) उपाध्यायाद् व्याकरणं पठति ।
(ग) भोजनाद् अनन्तरं शतपदं गच्छेत् ।
(घ) तिलेभ्यो माषान् प्रतियच्छति ।
(ङ) क्रोशं कुटिला नदी ।
(च) ग्रामं परितो वनम् अस्ति ।
(छ) बालकः आसन्दिकाम् अधितिष्ठति ।
(ज) ग्रामम् अजां नयति।
(झ) मरणात् कस्य भयं नास्ति।
(ण) ग्रामस्य दक्षिणतः विद्यालयोऽस्ति ।

(4) (क) कामात् क्रोधोऽभिजायते।
(ख) रामः धर्मात् न प्रमाद्यति ।
(ग) त्वं कस्यां कक्षायां पठसि ?
(घ) गृहाद् आराद् विद्यालयोऽस्ति ।
(ङ) शैशवात्प्रभृति पालिताम् ।
(च) नगराद् बहिः वनानि सन्ति ।
(छ) रामः सीता च वनं गच्छतः ।
(ज) रमेशः कदा आगच्छति ?
(झ) ज्ञानाद् ऋते सुखं नास्ति।
(ण) कविषु कालिदासः श्रेष्ठः ।

(5) (क) सज्जनः सुखेन जीवति ।
(ख) भिक्षुकाय वस्त्राणि यच्छति ।
(ग) शिक्षकात् गणितं पठति।
(घ) वृक्षस्य उपरि काकः तिष्ठति ।
(ङ) पठने इच्छा अस्ति ।
(च) इदं कार्यं करणीयम् अस्ति ।

(6) (क) विद्यालये छात्राः पठनार्थं गच्छन्ति ।
(ख) कालिदासस्य त्रीणि महाकाव्यानि सन्ति।
(ग) सच्छात्रम् अधीत्य विद्वान् लभते ज्ञानम् ।
(घ) रामः पित्रा सार्धं ग्रामान्तरं गच्छति ।
(ङ) नरः ज्ञानेन विना पशुः मन्यते ।
(च) हिमालयस्य दक्षिणतः भारतम्।
(छ) ते चलचित्रं द्रक्ष्यन्ति।
(ज) श्रीगणेशाय नमः ।

❑❑

अपठित गद्यांशः

(1) 1. (क) नृप। (राजा) (ख) पशवः।
2. (क) मक्षिका नृपस्य नासिकायाम् उपाविशत् ।
(ख) प्रहारस्य नृपस्य नासिका छिन्ना अभवत् फलम् अभवत् ?
3. (क) (ब) वानरः (ख) (अ) सुप्तः।

(2) 1. (क) जम्बूवृक्षः।
(ख) वानरः।
2. (क) वानरः प्रतिदिनं जम्बूफलानि खादति स्म।
(ख) जम्बूफलानि खादित्वा मकरस्य जाया अचिन्तयत्- 'अहो यः प्रतिदिनमीदृशानि मधुराणि फलानि खादति, नूनं तस्य हृदयमपि मधुरं भविष्यति ।'
3. (क) (द) अभवत्। (ख) (ब) मधुराणि।

(3) 1. (क) जलाशयम्, (ख) पिपासया।
2. (क) घटे स्वल्पं जलम् आसीत्, अतः काकः जलं पातुम् असमर्थः आसीत् ।
(ख) उद्यमस्य प्रभावेण काकः जल पातुं सफलः अभवत् ।
3. (क) (अ) जलम् (ख) (ब) स्वल्पम्।

(4) 1. (क) भोजः (ख) दानशीलता।
2. (क) एकदा माघस्य पत्नी एकां कविताम् आदाय भोजसमीपे अगच्छत् तदा भोजः तस्यै प्रभूतं धनम् अददात् ।
(ख) सा सर्वं धनं याचकेभ्यः वितरितवती।
3. (क) (अ) राजा भोजः
(ख) (अ) दानशीलता।

(5) 1. (क) ऋषयः (ख) वैरभावम्।
2. (क) तत्र मृगसिंहशिश्वोः कदापि कलहः न अभवत्
(ख) ऋषीणां तपसः प्रभावात् आश्रमस्य पशुपक्षिणश्च तत्र निर्भयं विचरन्ति स्म ।
3. (क) (स) वसन्ति स्म (ख) (अ) पवित्रम्।

पाठ-1 पत्र-लेखनम्

1. सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाध्यापक महोदयाः
महाराजा बदनसिंह उ. प्रा. विद्यालयः,
भरतपुरम् ।
विषयः– शिक्षणशुल्कमुक्तये प्रार्थना-पत्रम् ।
महोदयः,
सविनयं प्रार्थये यदहं श्रीमन्तः विद्यालये सप्तम् कक्षायाः छात्रोऽस्मि। मम पितुः आर्थिकस्थितिः शोचनीयाऽस्ति। मम पिता वृद्धोऽस्ति, प्रतिदिवसं कार्ये पञ्चाशद् रूप्यकाणाम् अर्जनमेव भवति । तेन परिवारस्य पालन-पोषणञ्च कथमपि भवितुं न शक्नोति । अतः अहं विद्यालयस्य शिक्षणशुल्कं प्रदातुम् असमर्थोऽस्मि । गतवर्षे मम शिक्षणशुल्क-मुक्तिः आसीत् । सप्तम कक्षायाः परीक्षायाम् अहं प्रथमश्रेण्याम् उत्तीर्णोऽभवम् ।
अतः पुनः निवेदनमस्ति यत् भवन्तः अध्ययने मम रुचिं विलोक्य मह्यं शिक्षण-शुल्कात् मुक्ति प्रदाय अनुग्रहीष्यन्ति।
दिनांकः 5-7-20_ _ ई.

भवदाज्ञाकारी शिष्यः
सुरेशचन्द्रः
कक्षा 7 (स)

2. सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयाः
राजकीयः उच्च माध्यमिक विद्यालयः
जोधपुरम् ।
विषयः–दिनद्वयस्य **अवकाशार्थं** प्रार्थनापत्रम् ।
महोदयः,
सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् मम ज्येष्ठभ्रातुः पाणिग्रहणसंस्कारः 28-11-20_ _ दिनाङ्के निश्चितः। एतत् कारणात् दिनद्वयं यावद् अहं स्वकक्षायामुपस्थातुं न शक्नोमि ।
अतः निवेदनमस्ति यत् 28-11-20_ _ दिनाङ्कतः 29-11-20_ _ दिनाङ्क पर्यन्तं दिनद्वयस्य अवकाशं स्वीकृत्य माम अनुग्रहीष्यन्ति श्रीमन्तः ।
सधन्यवादम् ।
दिनाङ्कः 28-11-20_ _

भवदीयः शिष्यः
भारतः शर्मा:
(सप्तम् कक्षा)

3. सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाध्यापकमहोदयाः
राजकीयः उच्चप्राथमिकविद्यालयः
अजयमेरूः ।
विषयः–दिनत्रयस्य अवकाशार्थं प्रार्थना-पत्रम् ।
महोदयाः,
सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् मम माता गतदिवसात् शीतज्वरेण पीड़िता अस्ति । एतस्मात् कारणात् अहं विद्यालयम् आगन्तुं न शक्नोमि।
कृपया 8-10-20_ _ दिनांकतः 10-10-20_ _ दिनांकपर्यन्तं दिनत्रयस्य अवकाशं स्वीकृत्य माम् अनुग्रहीष्यन्ति श्रीमन्तः ।
सधन्यवादम् ।
दिनांकः 8-10-20_ _

भवदाज्ञाकारी शिष्यः
रमनः
(सप्तम् कक्षा)

4. सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयाः
राजकीयः उच्चमाध्यमिकविद्यालयः,
दौसानगरम् ।
विषय-स्थानान्तरण-प्रमाण प्रत्रं प्राप्तुं प्रार्थना-पत्रम् ।
महोदयाः,
सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् मम पिता अत्र लिपिकः अस्ति। अधुना तस्य स्थानान्तरणं भरतपुरम् अभवत् । मम परिवारः मम पित्रा सह भरतपुरं गमिष्यति । अहम् अस्मात् विद्यालयात् सप्तकक्षाम्, उत्तीर्णवान् अष्टकक्षायाम् अहं भरतपुरे पठिष्यामि । अतः मह्यं स्थानान्तरण-प्रमाण-प्रत्रं प्रदाय अनुग्रहीष्यन्ति भवन्तः इति ।
सधन्यवादम् ।
दिनांकः 15-7-20_ _

भवदाज्ञाकारी शिष्यः
रामकुमारः
(सप्तम् कक्षा)

5. सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयाः,
राजकीयः उच्चमाध्यमिकविद्यालयः,
जोधपुरम् ।
विषयः-क्रीडायाः सम्यग् व्यवस्थायै प्रार्थना-पत्रम् ।
महोदयः,
सविनयं निवेद्यते यदस्माकं विद्यालये क्रीडायाः व्यवस्था भद्रतरा न वर्तते । अध्ययनेन समम् एव क्रीडनमपि अस्मभ्यं रोचते । अतः क्रीडायाः सम्यग् व्यवस्थां विधाय अस्मान् अनुग्रहणन्तु श्रीमन्तः ।
सधन्यवादम् ।
दिनांकः 25-7-20_ _

भवदाज्ञाकारी शिष्यः
हरीशः
(सप्तम् कक्षा)

6. सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाध्यापक महोदयाः,
रा. उ. प्रा. विद्यालयः, श्रीकरनपुर ।
विषयः- विद्यालये स्वच्छतायाः व्यवस्थायै प्रार्थना-पत्रम्।
महोदयाः,
सविनयं निवेदयामो यद् अस्माकं विद्यालये सम्प्रति अस्वच्छतायाः साम्राज्यं वर्तते । अस्मिन् वातावरणे छात्राः शिक्षकाश्च रोगग्रस्ता जायन्ते। अध्ययने अस्माकं मनांसि न रमन्ते । अतः कृपया स्वच्छतायाः समुचित-व्यवस्थायै कर्मकरान प्रेरयन्तु अत्रभवन्तः ।
दिनांकः 28-8-20_ _

भवताम् आज्ञानुवर्ती
समस्तः छात्रवृन्दः

7. सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाध्यापक, महोदयाः,
राजकीयः उच्चप्राथमिक विद्यालयः,
बीकानेरम् ।
विषयः-शैक्षिक-शिविरस्य आयोजनार्थं प्रार्थना-पत्रम्।
महोदयाः,
सविनयं निवेद्यते यद् अस्मद्विद्यालये शिक्षण-व्यवस्था पूर्णसन्तोषकरी वर्तते । तथापि अस्माकं ज्ञान-पिपासा तृप्तिं न एति। अतः प्रार्थयामो वयं यद् अस्मत्-कृते 15 दिनात्मकम् एकं शैक्षिक-शिविरम् आयोज्य अनुग्रहणन्तु श्रीमन्तः ।
दिनांकः 18-11-20_ _

भवदाज्ञाकारिणः शिष्याः
सप्त कक्षास्थाः छात्राः

8. प्रिय अनुज ! ब्यावर (अजयमेरु)
चिरंजीव । दिनांकः 03-10-20_ _
अत्र कुशलम् तत्रास्तु ।
तव एकेन मित्रेण सूचितम् यत् स्वशिक्षकैः सह तव व्यवहारः शिष्टः न अस्ति । सहपाठिषु अपि त्वम् असाधुः संवृत्तः असि । इदं नोचितम् । सदाचारस्तु जीवनम् मूलमन्त्रोऽस्ति । कथितं च आचारः परमो धर्मः इति । आशासे यत् त्वं मम परामर्शम् अनुसरिष्यसि।
चि. सुरेन्द्रनाथः, कक्षा 7 (स) तवाग्रजः
राजकीय सी. सै. स्कूल, बाड़मेर। राजेन्द्रनाथः

पाठ–2 चित्राधारित वर्णनम्

1. 1. अस्मिन् चित्रे वयं नृत्यशालां पश्यामः ।
2. अत्र द्वे बालिके नृत्यतः ।
3. शिक्षिका ते नृत्यं शिक्षयति ।
4. ते प्रतिदिनं गृहात् आगच्छतः नृत्यस्य अभ्यासं च कुरुतः।
5. अत्र ते नृत्यं कुरुतः ।

2. 1. एतस्मिन् चित्रे एकः जलाशयः रमणीयः पर्वतः च स्तः ।
2. जलाशये वर्तिकाः तरन्ति ।
3. जलाशयस्य तटे बहवः वृक्षाः सन्ति ।
4. अत्र शीतलवायुः प्रवहति ।
5. जलाशयस्य दृश्यं मनोरमम् अस्ति ।

3. 1. इदम् मम गृहम् अस्ति।
2. गृहं सर्वतः सुन्दरवृक्षाः सन्ति।
3. वृक्षेषु बहूनि पुष्पाणि भवन्ति।
4. मम गृहे मन्दिरम् अस्ति।
5. वयं प्रातःकाले तत्र पूजां कुर्मः।

4. 1. वृक्षाः अस्माकं मित्राणि सन्ति।
2. वृक्षैः पर्यावरणं शुद्धं भवति।
3. वृक्षैः भूमेः रक्षणं भवति।
4. वृक्षारोपणम् अस्माकं कर्त्तव्यम्।
5. प्रतिवर्षं वर्षाकाले जनाः वृक्षारोपणं कुर्वन्ति।

5. 1. इदं नद्याः चित्रम् अस्ति।
2. नदीम् उभयतः वृक्षा सन्ति।
3. वृक्षेषु पादपेषु च खगाः कूजन्ति तिष्ठत्ति च।
4. खगाः मधुरं गायन्ति।
5. नदी–जलं कल–कल स्वरेण प्रवहति।

6. 1. इदं चित्रं शिशु–मात्रोः स्नेहस्य अस्ति।
2. अत्र एकः शिशुः अस्ति।
3. माता शिशुं स्नेहेन पश्यति।
4. शिशुः मातुः अङ्के स्वपिति।
5. माता प्रसन्ना भवति।

7. 1. अस्मिन् चित्रे ग्रामस्य एक तडागः अस्ति।
2. तडागस्य तटे एकः विशाल वृक्षः तिष्ठति।
3. तथा अनेके बालकाः क्रीडन्ति।
4. तडागस्य जले बालकाः, युवकाः वृद्धाः, च स्नानं कुर्वन्ति।
5. पशवः अपि जलं पिवन्ति, खगाः च कूजन्ति।

❑❑

पाठ–3 संकेताधारिताः वार्त्तालापः

(1) कक्षायां छात्राणां सम्भाषणम्

प्रदीपः — अरुण ! भवतः गणितपुस्तकं ददाति किम्?
अरुणः — भवान् किमर्थं विद्यालयं नागतवान् ?
प्रदीपः — मम अतीव शिरोवेदना आसीत्। अतः शयनं कृतवान्।
अरुणः — संस्कृतपुस्तकं भवान् इतोऽपि न दत्तवान्। इदानीं गणितपुस्तकमपि नयति, कदा प्रतिददाति ?
प्रदीपः — श्वः सायङ्काले भवतः पुस्तकं दास्यामि।
ज्योतिः — प्रदीप ! भवान् असत्यं वदति किम् ? श्वः भवान् बन्धुगृहे गमिष्यति। परश्वः आगमिष्यति। कदा गणितं लेखिष्यति ?
प्रदीपः — अहं विस्मृतवान्। परश्वः निश्चयेन पुस्तकं दास्यामि।
कृष्णः — ज्योति ! अद्य मम गृहम् आगच्छतु। सम्यक् पठिष्यावः।
अरुणः — भवान् पठिष्यति, लेखिष्यति इति वदति केवलम्।
कृष्णः — शिक्षिका श्वः संस्कृतपाठं पाठयिष्यति। द्वितीयपाठस्य प्रश्नान् प्रक्ष्यति। रिक्तस्थानानि पूरयन्तु इति वदिष्यति। अतः बहु पठिष्यामि।
अरुणः — भवन्तः मम गृहम् आगच्छन्तु। सर्वे मिलित्वा पठिष्यामः।
ज्योतिः — भवन्तौ द्वौ अपि मिलतः चेत् न पठिष्यतः, युद्धं करिष्यतः। अतः स्वगृहे एव पठेताम्।

(2) प्रीत्या व्यवहरताम्

आदित्यः — अनुराग ! भवान् तत् पुस्तकम् आनयतु।
अनुरागः — अहं न आनयामि। आवश्यकं चेत् नयतु।
आदित्यः — भोः ! भवान् कदा सन्तोषेण वदति ? सदा कोपं करोति।
अनुरागः — त्वमपि कदापि प्रीत्या न वदसि। आदेशं करोषि।
आदित्यः — सदा श्रद्धया कार्यं करोतु। विनयेन सम्भाषणं करोतु।
अनुरागः — गच्छ त्वम्। सदा उपदेशं करोषि।
माता — किमर्थं कोपेन सह कलहं कुरुतः ? भवन्तौ

सहोदरौ न किम्? आदित्यः! त्वं कोपेन मा तर्जय, सः दुःखेन रोदिति। सदा प्रीत्या व्यवहरताम्।

आदित्यः — अम्ब! क्षम्यताम्। इतः परं सन्तोषेण एव भवावः।

अनुरागः — अम्ब! अद्य मम विद्यालये एकः बालकः भीतिं कृतवान्। शिक्षिका प्रीत्या सान्त्वनां कृतवती। अनन्तरं सः आनन्देन निर्भयेन पठितवान्।

माता — अस्तु, भवन्तौ अपि एकाग्रचित्ततया पठताम्, श्रद्धया नमस्कारं कुरुताम्, परिश्रमेण उत्तमान् अङ्कान् प्राप्नुताम्। (तदा) अहमपि सन्तुष्टा भवामि।

आदित्यः — अस्तु अम्ब! तथैव कुर्वः।

पाठ-4 अनुच्छेद लेखनम्

1. प्रभातदृश्यम्

प्रभातकालः अतिमनोरमः भवति। सूर्योदयात् प्राक् उत्थाय प्रकोष्ठात् बहिरागत्य प्रकृतिप्राङ्गणे विचरणम् उत्तमा औषधिः। ये जनाः सूर्योदयात् प्राक् उत्थाय भ्रमणार्थं गच्छन्ति ते अरुणोदयं प्रेक्षय परमानन्दं अनुभवन्ति। रात्रौ वृक्षशाखासु निलीनाः खगाः अरुणोदयकाले कलरवं कुर्वन्ति। आकाशपटले लालिमायाः साम्राज्यं भवति। शनैः शनैः भगवान् भास्करः रक्तस्थालीवत् दृष्टिगोचरः भवति। प्रभातकालः सर्वजीवान् स्व-स्व कार्येषु योजयति। प्रभाते शरीरः स्फूर्तिमान् भवति। धार्मिकाः कथयन्ति यत् प्रातः काले सर्वप्राणिषु सत्त्वगुणस्य विवृद्धिर्भवति। एतस्मिन् काले कृतं कार्यं साफल्याय भवति।

2. जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी

एत्स्मिन् जगति जननी जन्मभूमिश्च एव सर्वोत्तमे भवतः बालकस्य कृते एते एव अतीव महत्त्वपूर्णे भवतः। सर्वे मानवाः जानन्त्येव यत् मातरि मातृभूमौ च यादृशं स्नेहं भवति न तादृशमन्यस्मिन् कस्मिन्नपि वस्तूनि। यत्र-कुत्रापि गत्वा नानाविधानि सुखानि च लब्ध्वा अपि मानवः! स्वजन्मभूमिं स्मरत्येव, कथं न स्मरिष्यति भवति हि स्वाभाविकौ स्नेहः तस्य। सर्वस्यापि स्वदेशे स्वाभाविकोऽनुरागः जायते। अस्माकं मातृभूमिः भारतदेशोऽस्ति। देवाः अपि अतः जन्म कांक्षन्ते। 'दुर्लभं भारते जन्म' इत्यपि कथयन्ति। रामकृष्णादयः परमेश्वराः अत्रैव जन्म लेभिरे। अत्र सर्वत प्रकृतेः मधुरतराणि दृश्यानि सन्ति। हिमालयस्य महात्म्यं केन न ज्ञायते। रत्नाकरः दिक्षु अस्यैव माहात्म्यम् उद्घोषयति, चरणौ च प्रक्षालयति। अयं देशः देवानामपि चित्ताकर्षको वर्तते।

3. साहसी बालिका लक्ष्मीबाई

एकदा एका बालिका पित्रा सह मेलकं द्रष्टुं नगरं प्रति गच्छति स्म। मार्गे एका नदी आसीत्। सा नौकया गच्छति स्म। नौकायाम् अनेके जनाः आसन्। नद्याम् एकः मकरः आसीत्। तत्र द्वौ जनौ तस्मात् मकरात् भीतौ जले पतितो। तयोः मुखे भयस्य छाया आसीत्। सा अपि भीता आसीत् परन्तु सा अचिन्तयत्- "तयोः जनयोः रक्षणं कथं करणीयम्?" सा जले तयोः जनयोः हस्तौ गृहीत्वा नौकां प्रति आनयत्। सा तयोः रक्षणम् अकरोत्। सा साहसी बालिका लक्ष्मीबाई आसीत्। एतस्मै बालिकायै नमः।

पाठ-5 लघु कथा लेखनम्

1. सिंहमूषकयोः कथा

कस्मिंश्चिद् वन-प्रदेशे एकः सिंहः प्रतिवसति स्म। एकदा सः वृक्षस्य छायायां स्वपिति स्म। तस्य वृक्षस्य अधस्तात् एकः मूषकः बिलं कृत्वा वसति। सः मूषकः बिलात् निस्मृत्य सुप्तस्य सिंहस्य पृष्ठमारुहय तस्य केशान् कृन्तति स्म। जागृतः सिंहः मूषकं हस्ते गृहीत्वा अवदत् 'कोऽसि? कथं मे केशान् कृन्तति? अहं त्वां हनिष्यामि। मूषकोऽपि भीतः सन् न्यवेदयत्—अहं छुद्रमूषकः सन् अपि भवतां सहाय्यं कर्तुं प्रतिज्ञां करोमि। दयार्द्र सिंहः तम् उपहसन् अत्यजत्।

एकदा सिंहः बधिकैः पाशे निबद्धः। स उच्चैः अगर्जत्। मूषकः सिंहमापन्नं ज्ञात्वा तत्रैव प्राप्नोत्। सः तस्य जालं छित्वा तं पाश मुक्तम् अकरोत्। मुक्तः सिंहः मूषकेन सह मैत्रीं विधाय स्वच्छन्दं विचरति स्म।

2. चतुरः शृगालः

कस्मिंश्चिद् वन-प्रदेशे एकः व्याघ्रः वसति स्म। एकदा असौ बधिकेन पञ्जरे बद्धः। व्याघ्रः पाशे खिन्नः सन् स्थितः। ततोऽसौ मार्गे विप्रमेकं गच्छन्तम् अपश्यत्। व्याघ्रः ब्राह्मणाय न्यवेदयत्—'मां मोचय।' दयार्द्रः ब्राह्मणः व्याघ्रे दयमानः तं मोचयित्वा सहाय्यमकरोत्। परञ्च हिंसकः व्याघ्रः तु कृतघ्नः आसीत्। सः विप्रं खादितुमैच्छत् विप्रः तं स्वजीवनं याचमानः न्यवेदयत्—'हे मृगराज! मा माम् व्यापदय माम् मा भक्षय। कृतज्ञो भव। परञ्च निर्दयः व्याघ्रः नाशृणोत्। तदैव तत्र एकः श्रृगालः आगच्छत्। सोऽवदत्—नाहं मन्ये यत् त्वं विशालकायः अस्मिन् लघु पञ्जरे बद्धः आसीत्। अतः पुनः प्रविश्य मां दर्शय व्याघ्रः यावत् पुनः प्रविश्य दर्शयति तावत्

शृगालः कपाटं व्यपदघात्। एवं व्याघ्रं पञ्जरे पुनः निक्षिप्य विप्रं रक्षति।

3. चतुरः गर्दभः

कस्यचिद् मनुष्यस्थ गृहे एक गर्दभः आसीत्। सः तस्य पृष्ठे लवणम् नयति स्म। सः सदैव नद्याः पारं नयति। एकदा जलमध्ये तस्य पादम् अस्खलत्। सः जले अपतत्। लवणः जले विलीयते स्म। गर्दभः इदं तथ्यम् अजानत्। यत् यथा यथा लवणः जले विलीयते तथा तथा एव भारमपि अल्पताम् आप्नोति। एतद् ज्ञात्वा गर्दभः नित्यमेव सरितः जले पतति भारं च अल्पतरम् करोति। एकदा सः मनुष्य तस्य पृष्ठे तूलं (कर्पासं) अनयत्। गर्दभः नित्यमिव जले अपतत्। जलं संग्रहणात् तस्य भारमतितरमभवत्। भारस्य आधिक्यात् गर्दभः उत्थातुमपि असमर्थो अपतत्। यत्नेन उत्थाय अपि चलितुमसमर्थः अजायत्। असमर्थो असौ भारेण पीड़ितः स्वामिना प्रताड़ितः ताडितः। वराकः गर्दभः धूर्तताम् अत्यजत्।

4. गज सौचिकयोः कथा

केनचिद् मनुष्येण एकः गजः पालितः आसीत्। सः जलं पातुं स्नातुं च नित्यमेव नद्यास्तटं गच्छति स्म। मार्गे एकस्य सौचिकस्य आपणि आसीत् । सः तस्मै किमपि खादितुं यच्छति स्म। सः वस्त्राणि सीसति स्म। आपणेऽनेकानि स्यूतानि वस्त्राणि अवलम्बितानि आसन्। एकदा असौ सौचिकः परिहासे गजस्य करे सूचिम् अभिनत्। क्रुद्धः सन् गजः नद्याः तटमगच्छत्। तत्र स्नात्वा जलं च पीत्वा स्वकीये करे (शुण्डे) पङ्किलं जलमानयत्। सौचिकस्यापणमागत्य नव स्यूतेषु महार्धेषु वस्त्रेषु असिंचत्। सौचिकः किमपि न कर्तुमशक्नोत्। पश्चात्ताप निमग्नोऽसौ गजं क्षमामयाचत। आत्मग्लानिमनुभूय अति खिन्नोऽभूत्।

5. लुब्धः जम्बुकः

एकः बधिकः आसीत्। सः वनम् उपवसति स्म। मांस लुब्धोऽसौ व्याधः एकदा धनुरादाय मृगयार्थ मृगमन्विष्यन् काननान्तरम् अगच्छत्। तत्र तेनै को मृगः व्यापादितः। मृगमादाय गच्छता तेन घोराकृतिः शूकरो दृष्टः। सः मृगं भूमौ निधाय शरेण शूकरमहनत्। शूकरः गर्जनं कुर्वाण पादाघातेन तमाहतवान्। व्याधः हतः छिन्न द्रुम इव पपात। तस्य पादस्खलितेन एक सर्पः अपि मृतः। मृते व्याधे तत्रागत एकः शृगालः। सः तान् मृतानवलोक्य प्रसन्नोऽभवत्। सोऽचिन्तयत–'अहो ! भाग्यम्, अद्य महद् भोजनं मे समुपस्थितम्। अद्य तु धनुलग्नं स्नायुबन्धनमेव खादामि।' एवं कुर्वन्नसौ छिन्ने स्नायुबन्धने द्रुतम् उत्प्लुतेन कोरण्डेन हृदिभिन्नः शृगालः पञ्चत्वं गतः।

❑❑

पाठ–6 कथाक्रम–संयोजनम्

(1) 1. एकः पिपासितः काकः आसीत्।
2. सः वने एकं घटम् अपश्यत्।
3. घटे जलम् अल्पम् आसीत्।
4. तस्य मस्तिष्के एकः विचारः समागतः।
5. सः पाषाणखण्डानि घटे अक्षिपत्, जलं च उपरि आगतम्।
6. जलं पीत्वा काकः ततः अगच्छत्।

(2) 1. एकस्मिन् वने एकः सिंहः वसति स्म।
2. एकदा सः जाले बद्धः।
3. सः सम्पूर्णं प्रयासम् अकरोत् परं बन्धनात् न मुक्तः।
4. तदा तस्य स्वरं श्रुत्वा एकः मूषकः तत्र आगच्छत्।
5. मूषकः परिश्रमेण जालम् अकृन्तत्।
6. सिंहः जालात्-मुक्तः भूत्वा मूषकं प्रशंसन् गतवान्।

(3) 1. एकदा कश्चित् कुक्कुरः एकां रोटिकां प्राप्नोत्।
2. सः रोटिकां मुखे गृहीत्वा गच्छन् आसीत्।
3. तदाः सः नदीजले स्वप्रतिबिम्बम् अपश्यत्।
4. स्वप्रतिबिम्बम् अन्यं कुक्कुरं मत्वा सः तस्य रोटिकां प्राप्तुम् अचिन्तयत्।
5. सः कुक्कुरः रोटिकां प्राप्तुं तेन सह युद्धार्थं मुखम् उद्घाटयति।
6. तदा तस्य मुखस्थ रोटिका अपि जले पतति।
7. अत एव कथ्यते 'लोभः न करणीयः।'

(4) 1. एकः बुभुक्षितः शृगालः भोजनार्थं वने इतस्ततः भ्रमति स्म।
2. एकस्मिन् स्थाने सः द्राक्षालतां पश्यति।
3. लतायां बहूनि पक्वानि द्राक्षाफलानि आसन्।
4. तानि खादितुं सः नैकवारं प्रयासम् अकरोत्।
5. परं तथापि द्राक्षाफलानि न प्राप्नोत्।
6. "एतानि द्राक्षाफलानि अम्लानि" इति उक्त्वा कुपितः शृगाल ततः गतः।

(5) 1. एक गजः आसीत्।
2. सः जलं पातुं स्नातुं च प्रतिदिनम् सरितः तटम् अगच्छत्।
3. एकदा सौचिकस्य पुत्रः गजस्य करे सूचिकाम् अभिनत्।
4. क्रुद्धः सन् गजः सरितः तटम् अगच्छत्। तत्र स्नात्वा जलं च पीत्वा स्वकरे पङ्किलं जलम् आनयत्।
5. सौचिकस्य आपणे स्यूतेषु वस्त्रेषु असिंचत्।
6. तदा सौचिकस्य पुत्रः आत्मग्लानिम् अनुभूय अति खिन्नः अभवत्।

पाठ-7 निबन्ध-लेखनम्

1. अस्माकं देशः

1. भारतः अस्माकं देशः अस्ति।
2. अस्य संस्कृतिः धर्मपरम्परा च श्रेष्ठा अस्ति।
3. अयं देशः सर्वासां विद्यानां केन्द्रम् अस्ति।
4. अयं देशः प्रकृतेः क्रीडास्थली अस्ति।
5. अनेकाः पवित्रतमाः नद्यः अत्र वहन्ति।
6. अस्य उत्तरस्यां दिशि हिमालयः रक्षकः इव स्थितः।
7. अत्र सर्वधर्माणां समानः अधिकारः अस्ति।
8. अस्य भूमिः विविधरत्नानां जननी अस्ति।
9. अत्र विविधाः जातयः निवसन्ति।
10. अस्माभिः सदा अस्य रक्षा करणीया।

2. वसन्तः

1. अस्माकं देशे षड् ऋतवः भवन्ति।
2. एषु वसन्तः अपि एकः ऋतुः अस्ति।
3. अयं 'ऋतुराजः' कुसुमाकरः 'मधुमासः' इत्यपि कथ्यते।
4. वसन्ते प्रकृतिः विविधरूपाणि धारयित्वा नृत्यति।
5. अस्मिन् ऋतौ सर्वे लतावृक्षादयः पुष्पाणि धारयन्ति।
6. वसन्ते प्रकृतिस्वरूपम् अतिशोभनं भवति।
7. आम्राणां वृक्षेषु मञ्जर्यः शोभन्ते।
8. जलाशयानां जलम् अपि शोभितं भवति।
9. शीतलः सुगन्धयुक्तः पवनः प्रवहति।
10. किं बहुना, सर्वं खलु नवीनम् इव भवति।

3. मम ग्रामः

1. अहं रामपुरनामके ग्रामे निवसामि।
2. अत्र एकः विशालः जलाशयः अस्ति।
3. अस्मिन् सदा कमलानि विकसन्ति।
4. ग्रामवासिनः जलाशये स्नानं कुर्वन्ति।
5. अत्र एकः उच्चः प्राथमिकः विद्यालयः अपि अस्ति।
6. सर्वे बालकाः बालिकाः च अस्मिन् पठन्ति।
7. ग्रामं परितः कृषकाणां क्षेत्राणि सन्ति।
8. अत्र सर्वे जनाः धेनूः पालयन्ति।
9. मम ग्रामे सर्वे जनाः परस्परं, साहाय्यं कुर्वन्ति।
10. मम ग्रामः नगरात् श्रेष्ठतरः अस्ति।

4. भारतीयः कृषकः

1. भारतदेशः कृषिप्रधानः देशः अस्ति।
2. कृषकाः प्रायः ग्रामेषु निवासं कुर्वन्ति।
3. कृषकाः परिश्रमेण स्वक्षेत्राणि कर्षन्ति।
4. कृषकाः अन्नस्य उत्पादनं कृत्वा सर्वेषां पालनं कुर्वन्ति।
5. कृषकाणाम् उन्नत्या एव राष्ट्रस्य उन्नतिः भवति।
6. कृषकाणां जीवनम् अतिसरलं भवति।
7. बलीवर्दाः एव तेषां सहचराः भवन्ति।
8. सर्वेषां पालकत्वेन कृषकाः एव राष्ट्रस्य पितरः सन्ति।
9. कृषकाणां कठिनश्रमेण राष्ट्रः धनधान्येन पूर्यते ।
10. अहो ! भारतीयाः कृषकाः धन्याः सन्ति।

5. हिमालयः

1. भारतस्य उत्तरस्यां दिशि हिमालयः स्थितः अस्ति।
2. अयं 'पर्वतराजः' नगाधिराजः वा अपि कथ्यते।
3. अयं सर्वेषु पर्वतेषु उच्चतमः अस्ति।
4. अस्य अत्युच्चानि शिखराणि अतीव शोभन्ते।
5. अत्र विविधाः ओषधयः उत्पन्नाः भवन्ति।
6. देवाः अपि अत्रैव निवासं कुर्वन्ति।
7. गंगादयः पवित्रतमाः नद्यः हिमालयात् एव निर्गच्छन्ति।
8. अयं पर्वतः प्रकृतेः क्रीडाभूमिः अस्ति।
9. अयं पर्वतः भारतदेशं शत्रुभ्यः सर्वदा रक्षति।
10. अयं पर्वतः सर्वथा सर्वेषां हितकरः अस्ति।

पाठ-8 सड़क सुरक्षा

1. राजमार्ग-सुरक्षार्थम् अस्माभिः सडक-सुरक्षा- नियमानां ज्ञानं प्राप्तव्यम्। राजमार्गम् उभयतः स्थापितानां यातायात-सङ्केतानाम् अभिज्ञानमपि करणीयम्। अल्पायुसि एव वाहन न चालयेत्। वाहन-सञ्चालन काले उच्च-स्वरेण सङ्गीत वर्जयेत्। मार्गे ध्यानं सर्वतः आकृष्य मार्गागतानि वस्तूनि एव न पश्येत्। नैतस्मिन् काले धूम्रपानं कुर्यान्न च चलदूरभाषे केनापि सह वार्तालापं कुर्यात्। सहयात्रिभिः सार्धमपि न संवदेत्।

2. सामान्यतः जनाः यातायात-नियमेभ्यः अनभिज्ञाः भवानि। विज्ञाः अपि यातायात सङ्केतान् न पश्यन्ति। बहवः तु उपेक्षन्ते। जनाः भूमिगतपदाति मार्गस्योपयोगमपि न कुर्वन्ति। निषेधेऽपि निषेध मार्गं प्रविशन्ति। वाहन

चालकः समीपस्थैः जनैः सह, चल दूरभाषे च दत्तचित्ताः सन्तः वार्तालापं कुर्वन्ति। केचन तु उपहास-निमग्नाः परिवर्त्य पृष्ठ भागे पश्यन्ति सहयात्रिणः।

3. गृहे परिजनैः विद्यालये च शिक्षकैः छात्राः एतद्विषये प्रशिक्षणीया। प्रार्थना-सभायां समये-समये सडक सुरक्षा नियमानां ज्ञानं प्रदेयम्। भूगोलविषयाध्ययन काले विषयाध्यापकेन यथावसरं यातायात-सङ्केतानां मानचित्राध्ययनस्य परिचयः प्रदेयः। विद्यालये एतद्विषयक प्रश्न-पृच्छा-स्पर्धा अपि आयोज्या। वृत्तपत्रेषु सडक दुर्घटनायाः समाचारं श्रावयित्वा तं प्रति सावहितं कुर्यात् तेभ्यः च मार्ग-सञ्चरण नियम-ज्ञानपि पुनः-पुनः प्रदेयम्। एकस्मिन् सत्रे वारद्वयं सडक-सुरक्षा-नियमान् आधृत्य संवाद, वाद-विवाद, भाषणादीनां स्पर्धानामप्यायोजनं कुर्यात् विजेतारश्च पुरस्करणीयाः।

4. सुसञ्चालनं विधाय वाहन चालकः दुर्घटनां परिहर्तुं शक्नोति। अतः सुसञ्चालकः जनसम्मर्दाकीर्णमार्गे वाहनं कदापि तीव्र गत्या न चालयेत। वाहनस्यगतिः निर्धारिता निर्दिष्टा नियन्त्रिता च भवेत्। अपर्याप्तमपि मार्गं प्राप्य अग्रगमनस्य प्रयत्नं न कुर्यात्। द्रुत गमनमपि सदैव वर्जनीयम्। आगते गत्यावरोधके वाहनस्य गतिरपि अवरोधनीया। निर्दिष्टं मार्गमेवानुसरेत्।

5. (i) सङ्केतोऽयं सन्दशकावर्त (U-TURN) इति कथ्यते यन्निर्दिशति यदत्र व्यावर्तन निषिद्धम्।

(ii) सङ्केतोऽयं निर्दिशति यदत्र प्रवेशः निषिद्धः अतः नात्र गन्तव्यम्।

(iii) ओवरटेक-निषेधकं चिह्नमुपदिशति यत्र अग्रगमन-प्रयत्नं निषिद्धम्।

6. यदा वाहन-चालकः सडक-सुरक्षा-नियमान् न पालयति तदा छात्रैः सः निरोधनीय, बोधनीयः विरोधनीयः। एषा उपेक्षा भावना च अवरोधनीया। तस्यायनुचित-व्यवहारस्य परिवादः विद्यालयस्याधिकारिणां समक्षे निवेदनीयः। अधिकारिभिः असौ सम्यक् निर्देष्टव्यः। यद्यसौ पुनरपि करोति तदा परिवर्तनीयः अन्यथा आरक्षि- स्थाने परिवादः प्रस्तोतव्यः सः यातायात- नियमानवगन्तु चं आदिष्टव्यः। छात्रैः शिक्षकैः अधिकारिभिश्चासौ उपेक्षणीयः।

7. केचन छात्राः बालकाः व अल्पायुसि एव वाहन-चालनाय अत्युत्सुकाः भवन्ति। ते वाहन- चालनेऽनभिज्ञा अल्पज्ञाः वा सन्तोऽपि वाहनं नीत्वा राजमार्गे आगच्छन्ति। वाहन-चालनस्य प्रयत्न कुर्वन्ति एवं दुर्घटना सम्भवति अतोऽल्पायुसि बालकैः वाहन-चालन कार्यं न कुर्यात्। षोडशदेश वर्षीया बालकाः गियर (गतिपरिवर्तक) युक्त वाहनं न चालयेयुः। प्रशिक्षिताः अपि केचन बालकाः आत्मविश्वासस्य अभावे असावधानतया दुर्घटनां विदधति। अतः आत्मविश्वास न त्यजेत् परञ्च वाहने चलदूरभाषै सङ्गीतं चापि न श्रणुयु सहयात्रिणा सह वार्तालापमपि न कुर्युः।

8. राजमार्गस्य वामपार्श्वे एव चलेत्। व्यावर्तनेः चतुष्पथे, पदातिमार्गे, गत्यावरोधके च वाहनं शनैः शनैः चालयेत। उभयतः संलग्नयोः आदर्शयोः मार्गस्थितिं विचरन्तश्च जनान् पश्येत्। व्यावर्तने हस्त-सङ्केत कुर्यात्। द्विचक्रवाहन चालकेन शिरस्त्राणम् (हैलमेट) अवश्यनेन धारणीयम्। यातायात संकेतान् अवलोक्य अभिज्ञाय, तेषाम् अभिप्राय प्रयोजनं वा ज्ञात्वा अनुपालयेत् राजमार्गविभाजिका पीत रेखा नोल्लङ्घनीया। वाहनोऽकस्मात् नावरोधनीय। पश्चगमने आदर्शयो स्थितिं जन-सम्मर्द च पश्येत सावहितः सन् चालयेत्।

9. 'प्रवेश निषेध' मार्गं न प्रविशेत्। यदि प्रविशति तदा किमपि दुर्घटितुं शक्यते। स्वस्यापरस्य व हानिर्भवितुं शक्नोति। तत्र नियुक्तः राज-पुरुषः निरोद्धं शक्नोति, वाहनस्य चालनं विधाय परिवादमपि आरब्धुं शक्नोति। अनेन आर्थिकहानिः तु भविष्यति एव मानसिक अशान्तिः अपि वर्धिष्यते। न्यायालयः दण्डयितु शक्नोति। अवमानना वाहनस्य क्षतिः सम्भवति वाहनमपि निरोद्धुं शक्यते। अतः प्रवेश निषेध मार्गे प्रविष्टेतु अपाय एव सम्भवति।

10. राजमार्ग सङ्केताः मुख्यतः चतुर्धाः भवन्ति। एतेषु प्रवेश-निषेधादयः पञ्चत्रिंशत सङ्केताः अनिवार्याः भवन्ति एते वृत्ताकारेऽङ्किताः भवन्ति। सचेतकाः सङ्केताः त्रिकोणात्मकाः अङ्किताः भवन्ति, एते व्यावर्तनादि-बोधकाः चत्वारिंशत् भवन्ति। सूचना चिह्नाणि विद्यमानता बोधकानि पञ्चदश संख्यकानि भवन्ति। चतुर्थ-विद्या दश सङ्केताः यातायात- कर्मकरस्य हस्ताभ्यां सङ्केतिताः भवन्ति। चतुष्पथे पुलिस कर्मकारः स्व हस्तयोः मार्गं, व्यावर्तक मार्गस्य रिक्ततां व्यस्ततां च दर्शयति।

●●

संस्कृत

व्याकरण एवं रचना

Teachers' Manual

कक्षा–8

पाठ–1 वर्ण परिचयः

1. (i) (ख), (ii) (घ), (iii) (ख), (iv) (क), (v) (ग)
2. (i) ओष्ठौ (ii) कण्ठोष्ठौ (iii) कण्ठतालु (iv) मूर्धा (v) दन्तोष्ठौ (vi) नासिका (vii) कण्ठः (viii) तालु (ix) मूर्धा (x) दन्ताः।
3. **(क)** (i) (घ) दन्तः (ii) (ख) मूर्धा (iii) (ग) तालुः (iv) (ङ) नासिका (v) (च) कण्ठतालुः (vi) दन्तोष्ठ।
   (ख) (i) (क) दन्तः (ii) (ङ) नासिका (iii) (घ) कण्ठोष्ठः (iv) (ग) कण्ठः (v) (ख) ओष्ठः (vi) (च) दन्तः।
4. (i) × (ii) ✓ (iii) ✓ (iv) × (v) ✓ (vi) ✓ (vii) ✓ (viii) × (ix) × (x) ×.
5. ए, अ, ऋ, ई, उ, ओ।
6. प्, फ्, ब्, ट्, ड्, क्, ग्, च्, ज्, ख्, छ्, ब्।
7. दीर्घस्वराः—आ, ई, ऊ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ।
8. अं, अः
9. इ, उ, ऋ, ऌ, अ

●●

पाठ–2 पद परिचयः

1. (i) (ग), (ii) (क), (iii) (घ), (iv) (ख)।
2. (i) संज्ञा (ii) उपसर्ग (iii) अव्यय (iv) सर्वनाम (v) धातु (vi) क्रियापद।
3. रम्, दिव्, शीङ्, पठ्, हस् ।
4. सरलः, सुन्दरी, पवित्रम्, योग्यः, निपुणः, हार्दिकः।
5. राम, लता, गो, कृष्ण, भवति ।
6. भवन्ति, सन्ति, भाषते, पीडयन्ति ।
7. अव, प्र, आ, वि ।
8. रामाः, देवाः गीतानि ।
9. पदानि, वदामः, हसन्ति ।
10. भवति, हसति, गच्छति ।
11. खट्वा, माला, धेनुः, माता, भगिनी, बालिका, लक्ष्मी, बाला, लता, मति, पत्नी, गृहणी।

●●

पाठ–3 सन्धि प्रकरणम्

1. (1) अ (2) अ (3) अ (4) अ(5) ब (6) ब (7) ब (8) ब (9) स (10) स।
2. (i) अनागतम् (ii) आगतः (iii) जे (iv) सहसा (v) एव (vi) एकैकम् (vii) तथैव (viii) ऋतु (ix) ईक्षिता।
3. (i) केनापि, (ii) मुरारि, (iii) वंशोद्योग, (iv) महोदयः, (v) सदैव, (vi) अत्रैव, (vii) अन्वयः, (viii) लाकृति, (ix) भवनम्, (x) शयनम्।
4. (i) महा + आशयः, (ii) यदा + अहम्, (iii) प्रथम + उपग्रहः, (iv) शैल + इन्द्रम्, (v) न + एव, (vi) सप्त + एता, (vii) यदि + अपि, (viii) इति + एतानि, (ix) ने + अनम्, (x) पौ + अकः।
5. (i) सह + एव (ii) महा + उदयेन (iii) अध्ययन + अभिलाषाः (iv) यथेष्टं, (v) एकस्यैव।
6. (i) रामायणम्, (ii) वर्षान्तः, (iii) सुरेन्द्रः, (iv) सूर्योदयः, (v) तथैव, (vi) महौदार्यम् (vii) यद्यपि, (viii) देव्युवाच, (ix) हरये, (x) नाविकः।

●●

पाठ-4 शब्द–रूप प्रकरणम् (संज्ञा एवं सर्वनाम)

1. (i) (क), (ii) (ग), (iii) (ख), (iv) (घ)।

2. (i) वने, (ii) गुहायां, (iii) बिले,
(iv) त्वया, (v) माम्, (vi) सः,
(vii) शृगालस्य, (viii) सा, (ix) पशवः,
(x) परिश्रमेण, (xi) परिव्राजकस्य, (xii) इयं,
(xiii) व्याघ्रः, (xiv) ते, (xv) जालात्,
(xvi) नद्याः, (xvii) त्वां, (xviii) मयि,
(xix) वृक्षम्, (xx) अस्मभ्यम्।

3. (i) दिशि (ii) पाटलिपुत्रं (iii) उपवनस्य
(iv) पुटकानि (v) काष्ठपीठे (vi) असाध्य रोगेण
(vii) सावित्री (viii) जलं (ix) कूपात्
(x) अस्मात् (xi) महोदयेन (xii) शिक्षायाः
(xiii) इयं (xiv) गृहात् (xv) अध्यापने
(xvi) राज्यानां (xvii) राज्यानि (xviii) देशे
(xix) शून्यात् (xx) ते।

4. (i) तृतीया विभक्तिः एकवचनम्,
(ii) सप्तमी विभक्तिः बहुवचनम्,
(iv) षष्ठी विभक्तिः बहुवचनम्,
(iv) सप्तमी विभक्तिः एकवचनम्,
(v) द्वितीया विभक्तिः बहुवचनम्,
(vi) द्वितीया विभक्तिः बहुवचनम्,
(vii) द्वितीया विभक्तिः एकवचनम्,
(viii) तृतीया विभक्तिः बहुवचनम्,
(ix) चतुर्थी विभक्तिः एकवचनम्,
(x) पञ्चमी विभक्तिः एकवचनम्।

5. 1. (i) सर्वे (ii) तस्मिन्
2. (i) भवत्या (ii) येषाम्
3. (i) इमाः (ii) एतस्मात्
4. (i) भवद्भ्याम् (ii) कस्य
5. (i) सर्वस्यैः (ii) केषु
6. (i) युष्मान् (ii) एतयोः
7. (i) सर्वाभ्याम् (ii) काभ्यः
8. (i) इमे (ii) याभ्यः
9. (i) एभिः (ii) तस्य
10. (i) मह्यम् (ii) एतासु
11. (i) सर्वः (ii) तेषु
12. (i) भवत्यौ (ii) यस्मिन्
13. (i) इमाः (ii) एतयोः
14. (i) भवन्तम् (ii) केषाम्
15. (i) सर्वे (ii) कस्य
16. (i) युवाम् (ii) एतयोः
17. (i) सर्वेण (ii) कस्याः
18. (i) आभ्याम् (ii) यस्याः
19. (i) एभिः (ii) ताभ्याम्
20. (i) अस्मभ्यम् (ii) एतस्याम्।

6. 1. (i) धेनुभिः (ii) प्रासादे
2. (i) स्वस्रे (ii) विधातृषु
3. (i) पितृणाम् (ii) तनवः
4. (i) फलेषु (ii) रमया
5. (i) जगताम् (ii) धेनवः
6. (i) नद्यः (ii) मात्रा
7. (i) भ्रातुः (ii) आशौ
8. (i) प्रासादम् (ii) पितृभिः
9. (i) वेदनायाः (ii) धातरौ
10. (i) शान्तनोः (ii) दात्रे
11. (i) गंगाभ्यः (ii) कर्तृभि
12. (i) धीवरयोः (ii) हर्तृषु
13. (i) कन्ययोः (ii) भ्रातरम्
14. (i) गृहाणि (ii) दुहितरि
15. (i) सेवाः (ii) स्वसुः
16. (i) भानवे (ii) ननान्दृभ्यः
17. (i) रज्जू (ii) भ्रातरि
18. (i) पशवः (ii) विधातृणाम्
19. (i) धेनुम् (ii) भगवतः
20. (i) तन्वा (ii) जगत्सु ।

पाठ-5 धातु-रूप प्रकरणम्

1. (i) अ, (ii) ब, (iii) स, (iv) द, (v) अ, (vi) ब, (vii) स, (viii) द, (ix) अ, (x) ब।
2. (i) वत्स्यति, (ii) करिष्यति, (iii) क्रीडिष्यति, (iv) निर्वक्ष्यति, (v) एषिष्यसि, (vi) वदिष्यति, (vii) करिष्यन्ति, (viii) खादिष्यन्ति, (ix) कथयिष्यति।
3. (i) अचिन्तयत्, (ii) अकरोत्, (iii) अभवन्, (iv) आसीत्, (v) अवदत्, (vi) अपृच्छत्, (vii) अकथयत्, (viii) अपतत्, (ix) अयाचत्, (x) अत्यजन्।
4. गच्छन्ति, पठामि, वदन्तु, द्रक्ष्यति, स्थास्यति।
5. 1. (i) भवत (ii) पठामि
   2. (i) आस्ताम् (ii) तुदेयुः
   3. (i) कथयिष्यामः (ii) वसतु
   4. (i) पश्यसि (ii) अमिलाम
   5. (i) पतताम् (ii) स्प्रक्ष्यसि
   6. (i) गच्छेव (ii) चिन्तयथः
   7. (i) अयच्छाव (ii) वहन्तु
   8. (i) गमिष्यथः (ii) सेवध्वे
   9. (i) अवदम् (ii) शृणोतु
   10. (i) कुर्याम् (ii) नयन्ति
   11. (i) अतिष्ठतम् (ii) जीवानि
   12. (i) त्यक्ष्यन्ति (ii) गणयेतम्
   13. (i) वर्ते (ii) अजायन्त
   14. (i) क्रीडतम् (ii) लेखिष्यामि
   15. (i) क्षिपेयुः (ii) पिबथः
   16. (i) अखादम् (ii) जयताम्
   17. (i) एषिष्यथ (ii) हसेयम्
   18. (i) रक्षति (ii) अधावतम्
   19. (i) वर्धामहै (ii) नंस्यतः
   20. (i)शक्नुयाः (ii) पचामः।

पाठ-6 विशेषण प्रकरणम् (संख्यावाची एवं क्रमवाची विशेषण)

1. (i) एकः, (ii) पञ्चाशीतिः, (iii) त्रीणि, (iv) द्वे, (v) शतम, (vi) एकः, (vii) पञ्च, (viii) पञ्चचत्वारिंशत्, (ix) दश, (x) सप्त।
2. 24—चतुर्विंशतिः, 12—द्वादश, 35— पञ्चत्रिंशत्, 47—सप्तचत्वारिंशत्, 50—पञ्चाशत्, 58—अष्टपञ्चाशत्, 66—षट्षष्टिः, 75—पंचसप्ततिः, 84—चतुरशीतिः, 93—त्रिनवतिः।
3. (i) एका, (ii) द्वौ, (iii) त्रीणि, (iv) चत्वारः, (v) एकम्, (vi) द्वे, (vii) त्रयः, (viii) चत्वारि।
4. (i) एकम्, (ii) त्रयः, (iii) द्वे, (iv) चतुर्भिः, (v) त्रिंशत्।
5. 1. (i) पञ्चचत्वारिंशत्तम (ii) त्रयोनवति
   2. (i) द्वाविंशतितम (ii) पञ्चनवति
   3. (i) अष्टदश (ii) दशाधिकशतम्
   4. (i) सप्तदश (ii) षडधिकशतम्
   5. (i) त्रिंशत्तम (ii) एकाशीति
   6. (i) दशम् (ii) सप्ततिः
   7. (i) पंचविंशतितम (ii) सप्तषष्टि
   8. (i) द्वात्रिंशत्तम (ii) अष्टानवति
   9. (i) षट्चत्वारिंशत्तम (ii) सप्ताशीति
   10. (i) एकविंशतितम (ii) त्रयःपञ्चाशत्
   11. (i) एकत्रिंशत्तम (ii) त्रयषष्टि
   12. (i) एकचत्वारिंशत्तम (ii) त्रयस्सप्तति
   13. (i) एकादश (ii) त्रयशीति
   14. (i) द्वाचत्वारिंशत्तम (ii) पञ्चत्रिंशदधिकशतम्
   15. (i) अष्टम (ii) पञ्चदशाधि-कशतम्
   16. (i) पञ्चम (ii) चतुरशीति
   17. (i) पञ्चदश (ii) चतुस्सप्तति
   18. (i) पञ्चचत्वारिंशत्तम (ii) चतुष्षष्टि
   19. (i) नवम (ii) षट्पञ्चाशत्
   20. (i) एकोनविंशतितम (ii) षट्षष्टि
   21. (i) नवविंशतितम (ii) षट्सप्तति

22. (i) नवत्रिंशत्तम (ii) षडशीति
23. (i) नवचत्वारिंशत्तम (ii) षण्णवति
24. (i) अष्टचत्वारिंशत्तम (ii) नवपञ्चाशत्
25. (i) सप्तविंशतितम (ii) अष्टाषष्टि ।

पाठ–7 उपसर्ग प्रकरणम्

1. (i) अ, (ii) द, (iii) स, (iv) अ, (v) अ, (vi) द, (vii) ब, (viii) अ, (ix) अ, (x) स, (xi) ब, (xii) स, (xiii) ब, (xiv) ब, (xv) ब, (xvi) स, (xvii) अ, (xviii) ब, (xix) ब, (xx) ब ।

2. (i) अ, (ii) ब, (iii) स, (iv) स, (v) द, (vi) द, (vii) द, (viii) अ, (ix) ब, (x) स, (xi) अ, (xii) स, (xiii) ब, (xiv) अ, (xv) स, (xvi) स, (xvii) द, (xviii) स, (xix) अ, (xx) अ ।

3. **1.** अवगच्छन्ति, **2.** प्रहारः, **3.** उपगच्छति, **4.** समागच्छत्, **5.** उन्नतिः।

4.

(क)	**(ख)**
(i) निर्	(घ) निर्गच्छति
(ii) प्र	(ग) प्राचार्य
(iii) सम्	(ङ) संभवति
(iv) अप्	(ख) अपहरति
(v) परि	(क) परिभ्रमति

5. (i) × (ii) ✓ (iii) × (iv) ✓ (v) ×

पाठ–8 प्रत्यय प्रकरणम्

1. (i) (अ), (ii) (ब), (iii) (स), (iv) (द), (v) (अ), (vi) (ब), (vii) (स), (viii) (द), (ix) (अ), (x) (ब)।

2. (i) त्यज् + तुमुन् (ii) श्रेष्ठ + तमप् (iii) नि + यम् + तुमुन् (iv) कृ + तव्यत् (v) दृश् + तुमुन् (vi) भ्रंश् + क्त (vii) मृ + क्त (viii) हन् + क्त (ix) स्था + णिच् + तुमुन् (x) मन् + क्त्वा।

3. (i) कथ् + क्तवतु (ii) कृ + क्तवतु (iii) स्था + णिच् + क्त्वा (iv) आ + गम् + ल्यप् (v) वच् + क्तवतु (vi) गम् + क्त्वा (vii) सम् + अर्प् + क्तवतु (viii) गम + क्तवतु (ix) सूच् + क्त्वा (x) दृश् + क्त्वा (xi) चिन्त् + क्तवतु (xii) मृ + णिच् + क्त्वा (xiii) ताड् + क्तवतु (xiv) दृश् + क्तवतु (xv) गम् + क्त (xvi) दृश् + क्त (xvii) दा + क्तवतु (xviii) लभ् + क्तवतु (xix) मिल् + क्त्वा (xx) कृ + तुमुन् (xxi) निकृष्ट + तरप् (xxii) लघु + तमप् (xxiii) दीर्घ + तरप् (xxiv) महत् + तमप् (xxv) ख्यात + तरप् (xxvi) धन्य + तमप् (xxvii) आ + गम् + तुमुन् (xxviii) घोर + तमप् ।

4. (i) कर्त्तव्यम् (ii) वर्तमान (iii) रुदन् (iv) दृष्टवान् (v) नष्टः (vi) विहस्य (vii) द्रष्टुम् (viii) भूत्वा।

5. नदी, पुत्री, देवी, छात्रा, सुता, अन्तिमा

6. संभूय, उपकृत्य, आगम्य, विजित्य, संरक्ष्य।

पाठ-9 अव्यय निरूपणम्

1. (i) (क), (ii) (ख), (iii) (ग), (iv) (घ)।
2. (i) दूरे, (ii) तदा, (iii) तदा,
   (iv) परन्तु, (v) यदि, (vi) तर्हि,
   (vii) यदा, (viii) क्रमशः, (ix) सहसा।
3. (i) इतस्ततः (ii) नूनम् (iii) अत्रैव
   (iv) तावत् (v) सहसा (vi) उच्चैः
   (vii) सह (viii) अलम् (ix) यदा
   (x) इदानीम् (xi) सर्वदा (xii) कुत्रापि
   (xiii) अपि (xiv) बाढम् (xv) सम्प्रति
   (xvi) यावत्।
4. 1. (i) एव (ही) सः एव मम मित्रम् ।
      (ii) सम्प्रति (इस समय)सम्प्रति सा अत्र नास्ति।
   2. (i) अद्य (आज) अद्य गमिष्यामि ।
      (ii) पुनः (फिर से) पुनः अत्र आगमिष्यामि।
   3. (i) न (नहीं) अहं तत्र न गमिष्यामि।
      (ii) अलम् (बस, मत) अलम् विवादेन ।
   4. (i) सहसा (अचानक) सहसा मदीय मित्रः आगच्छत।
      (ii) कुत्र (कहाँ) कुत्र गच्छसि ?
   5. (i) अधुना (इस समय) अधुना अत्र मेला आयोज्यते।
      (ii) इति (इस प्रकार) सः 'लौहपुरुषः' इति कथ्यते।
   6. (i) यत्र (जहाँ) यत्र ज्ञानं, तत्र सुखम्।
      (ii) अतीव (अत्यधिक)सः अतीव समृद्धोऽस्ति।
   7. (i) वा (अथवा) रामः मीरा वा आगमिष्यति ।
      (ii) परितः (दोनों ओर) ग्रामं परितः जलम् अस्ति।
   8. (i) सर्वदा (हमेशा) सर्वदा परिश्रमं कुरु।
      (ii) इव (की तरह) सः रुग्णः इव दृश्यते।
   9. (i) तथैव (उसी तरह) यथा निर्दिष्टः, तथैव करिष्यामि ।
      (ii) कदा (कब) विद्यालयात् कदा आगच्छसि ।
   10. (i) प्रति (की ओर) गृहं प्रति गच्छ।
       (ii) प्रायः (अक्सर) स प्रायः तत्र गच्छति।
   11. (i) अद्यापि (आज भी) अत्र अद्यापि उत्सवो भवति।
       (ii) अस्तु (ठीक है) अस्तु ! पुस्तकं पठ ।
   12. (i) इदम् (यह) इदम् पुस्तकम् ।
       (ii) सह (साथ) पुत्र पिता सह गच्छति।
   13. (i) इदानीम् (अब) इदानीं पठ ।
       (ii) तथापि (फिर भी) रामः निर्धनः तथापि ईमानदारः।
   14. (i) यत्र (जहाँ) यत्र विद्यार्थी निवसन्ति स छात्रावासः कथ्यते।
       (ii) तत्र (वहाँ) महेशः तत्र क्रीडति।
   15. (i) यावत् (जब तक) यावत् सः पठिष्यति तावदह क्रीडिष्यामि ।
       (ii) एतावत् (इतना) एतावत् भोजनं पर्याप्तम् अस्ति् ।
   16. (i) इतः (यहाँ से) इतः गच्छ ।
       (ii) ततः (वहाँ से) ततः पुष्पाणि आनय।
   17. (i) अत्रैव (यहाँ ही) अहम् अत्रैव वत्स्यामि।
       (ii) तत्रैव (वहाँ ही) सः तत्रैव क्रीडिष्यति।
   18. (i) तथा (वैसा) तथा न कुरु ।
       (ii) यथा (जैसा) यथा अहं वदामि तथा कुरु ।
   19. (i) एकदा (एक बार) एकदा सः तत्र अगच्छत्।
       (ii) एवम् (इस प्रकार) एवं पाठं पठ ।

●●

पाठ-10 कारक प्रकरणम्

1. **(i)** (क), **(ii)** (घ), **(iii)** (क), **(iv)** (ग), **(v)** (ग), **(vi)** (क)।
2. **(i)** प्रयागः, **(ii)** अभितः, **(iii)** बालकाय, **(iv)** कलमेन, **(v)** गोषु।
3. (i) (क) करण में तृतीया विभक्ति
       (ख) कर्म में द्वितीय विभक्ति
   (ii) (क) सम्प्रदान में चतुर्थी विभक्ति
        (ख) अपादान में पंचमी विभक्ति

(iii) (क) संबंध में षष्ठी विभक्ति
(ख) सम्प्रदान में चतुर्थी विभक्ति

(iv) (क) करण में तृतीया विभक्ति
(ख) सम्प्रदान में चतुर्थी विभक्ति

(v) (क) सम्प्रदान में चतुर्थी विभक्ति
(ख) 'सह' के योग में तृतीया विभक्ति

(vi) (क) 'सह' के योग में तृतीया विभक्ति
(ख) सम्प्रदान में चतुर्थी विभक्ति

(vii) (क) करण में तृतीया विभक्ति
(ख) अधिकरण में सप्तमी विभक्ति

(viii) (क) 'सह' के योग में तृतीया विभक्ति
(ख) सम्बन्ध में षष्ठी विभक्ति

(ix) (क) 'सह' के योग में तृतीया विभक्ति
(ख) अपादान में पंचमी विभक्ति

(x) (क) सम्बन्ध में षष्ठी विभक्ति
(ख) अधिकरण में सप्तमी विभक्ति

(xi) (क) 'समम्' के योग में तृतीया विभक्ति
(ख) कर्म में द्वितीया विभक्ति

(xii) (क) कर्म में द्वितीया विभक्ति
(ख) 'सह' के योग में तृतीया विभक्ति

(xiii) (क) 'सह' के योग में तृतीया विभक्ति
(ख) उत्पत्तिस्थान में पंचमी विभक्ति

(xiv) (क) उत्पत्ति स्थान में पंचमी विभक्ति
(ख) 'प्रयोजन' के योग में तृतीया विभक्ति

(xv) (क) भय के हेतु में पंचमी विभक्ति
(ख) करण में तृतीया विभक्ति

(xvi) (क) सम्प्रदान में चतुर्थी विभक्ति
(ख) भय के हेतु में पंचमी विभक्ति

(xvii) (क) क्रोध के पात्र में चतुर्थी विभक्ति
(ख) विकार सूचित करने वाले अंग में तृतीया विभक्ति।

●●

पाठ–11 विशेषण–प्रकरणम्

1. (i) (ख), (ii) (ख), (iii) (ग)।
2. (i) श्वेत, (ii) द्वितीये, (iii) रक्त
3. (i) महान् ।
   (ii) श्रेष्ठतमः ।
   (iii) विशेषण– लघुकायः, विशेष– पिपिलिका
   (iv) शोभनौ ।
   (v) बालिका पदस्य ।
   (vi) श्रेष्ठतमः ।
   (vii) विशुषण– लघु, विशेष्य– काव्यम् ।
   (viii) एकः ।
   (ix) धनम् ।

●●

पाठ–12 अनुवाद–प्रकरणम्

1. (1) मोहनः धावति ।
   (2) बालकः पठति।
   (3) राधा भोजनं पचति ।
   (4) छात्रः पश्यति ।
   (5) श्रृगालः आगच्छति ।
   (6) सः प्रश्नं पृच्छति ।
   (7) कपिः फलं भक्षयति ।
   (8) शिशू पठतः ।
   (9) ते धावन्ति ।
   (10) बालकाः चित्रं पश्यन्ति ।
   (11) जननी कथां कथयति।
   (12) मोहनः सोहनः च पत्रं लिखतः ।
   (13) छात्रौ किं पश्यतः?
   (14) बालकौ पाठं पठतः ।
   (15) सिंहः वने धावति ।
   (16) गजः ग्रामं गच्छति ।
   (17) सीता वनं गच्छति ।
   (18) रामः श्यामः च हसतः ।
   (19) बालकः पाठं स्मरति ।
   (20) कृषकः अजां नयति।
2. (1) त्वं पाठं पठसि ।
   (2) त्वं किं पश्यसि ?

(3) त्वं कदा गच्छसि ?
(4) युवां चित्रं पश्यथः ।
(5) युवां पत्रं लिखथः ।
(6) यूयं अत्र आगच्छथ ।
(7) यूयं प्रातः धावथ ।
(8) युवां फलं भक्षयथः ।
(9) त्वम् अत्र आगच्छसि ।
(10) यूयं कुत्र गच्छथ ?
(11) युवां पाठं स्मरथः।
(12) त्वं किं पिबसि ?

3. (1) अहं दुग्धं पिबामि ।
(2) आवां कुत्र गच्छावः ?
(3) वयं कथां कथयामः ।
(4) अहं मयूरं पश्यामि ।
(5) आवां जलं पिबावः।
(6) वयं क्रीडाक्षेत्रं गच्छामः ।
(7) अहं किं भक्षयामि ?
(8) आवां किं पचावः ?
(9) वयं प्रश्नं पृच्छामः ।
(10) आवां किं लिखावः?
(11) आवां किमर्थं हसावः ?
(12) अहं कदा पुस्तकानि आनयामि ?

4. (1) सः ग्रामम् अगच्छत् ।
(2) विप्रः गृहम् अगच्छत्।
(3) सः स्नानम् अकरोत् ।
(4) रामः मोहनः च अपठताम्।
(5) तौ उद्यानम् अगच्छताम्।
(6) सीता जलम् आनयत् ।
(7) बालिका भोजनम् अभक्षयत् ।
(8) किं तव सहोदरः अत्र आगच्छत् ?
(9) यूयं कुत्र अगच्छत ?
(10) सीता एकं पत्रम् अलिखत् ।
(11) नृपः अरक्षत् ।
(12) सः प्रसन्नः अभवत् ।

5. (1) ब्रह्मदत्तः गमिष्यति ।
(2) मोहनश्यामः पत्रं लेखिष्यति ।
(3) बालकाः पाठं पठिष्यन्ति ।
(4) त्वं पाठं स्मरिष्यसि ।
(5) सीता वनं गमिष्यति ।
(6) ते चित्रं द्रक्ष्यन्ति ।
(7) प्रमिला भोजनं पक्ष्यति ।
(8) युवां दुग्धं पास्यथः ।
(9) छात्राः क्रीडाक्षेत्रे धाविष्यन्ति।
(10) अहं किं करिष्यामि ?
(11) आवां तत्र पठिष्यावः।
(12) यूयं किं भक्षयिष्यथ ?

6. (1) राधा पाठं पठतु ।
(2) छात्रः भोजनं करोतु ।
(3) नृपः धनं यच्छतु ।
(4) ईश्वरः जीवनं रक्षतु ।
(5) वयं चित्रं पश्याम ।
(6) त्वम् उद्याने धाव ।
(7) ते पुष्पाणि नयन्तु ।
(8) तौ जलं पिबताम् ।
(9) राधा भोजनं पचतु ।
(10) युवां पाठं पठतम् ।
(11) ते प्रश्नं पृच्छन्तु ।
(12) वयं सर्वे प्रसन्नः भवाम ।

7. (1) अध्ययनं कुरु।
(2) धूम्रपानं मा कुरु।
(3) जलपानं कुरु ।
(4) प्रातः भ्रमणं कुरु ।
(5) स्वच्छं जलं पिब ।
(6) देशस्य रक्षां कुरु।
(7) स्वामिभक्तः भव।
(8) कर्तव्यस्य पालनं कुरु ।
(9) सदा सत्यं वद ।
(10) गुरुजनानाम् आज्ञापालनं कुरु ।
(11) मित्रैः सह कलहं मा कुरु।
(12) मदिरापानं मा कुरु।
(13) द्यूतं मा क्रीड ।
(14) सज्जनानां संगतिं कुरु।

8. (1) सः पाठं पठेत् ।
(2) त्वं तत्र गच्छेः ।
(3) सीता भोजनं पचेत् ।
(4) सः पत्रं लिखत् ।
(5) त्वं क्रोध न कुर्याः ।
(6) त्वं पाठं स्मरेः।
(7) अहं त्वया सह भवेयाम्।
(8) जननी कथां कथयेत् ।
(9) वयं प्रतिदिनं विद्यालयं गच्छेम ।
(10) ते ग्रामं न गच्छेयुः।
(11) त्वं स्वच्छं जलं पिबेः ।
(12) यूयं चित्राणि पश्येत ।

पाठ–13 वाच्यपरिवर्तनम्

1. (क) (i) छात्रेण **पुरस्कारः** गृह्यते।
(ii) छायाकारेण **छायाचित्रं** रच्यते।
(iii) मया **लेखः** लिख्यते।

(ख) (i) वृक्षैः फलानि **दीयन्ते।**
(ii) छात्रैः **गुरवः** नम्यन्ते।
(iii) **पापिना** पापं क्रियते।

(ग) (i) विद्यया विनयः **दीयते।**
(ii) मया **पिता** सेव्यते।
(iii) **त्वया** अहम् पृच्छ्ये।

(घ) (i) **नृपेण** शत्रुः हन्यते।
(ii) सर्पैः **पवनः** पीयते।
(iii) वृद्धेन वेदाः **पठ्यन्ते।**

(ङ) (i) त्वया कथा **श्रूयते।**
(ii) **मया** मोहः त्यज्यते।
(iii) रामः **जनकं** प्रणमति।

2. (i) मया ग्रामः गम्यते।
(ii) सीता पुस्तकं पठति।
(iii) शीला हसति।
(iv) तेन गीता पठ्ये।
(v) अहं नाटकं पश्यामि।
(vi) त्वया कुत्र स्थीयते।
(vii) सः भोजनं पचति।
(viii) मया वृक्षः दृश्यते।
(ix) तेन पत्रं पठ्यति।
(x) बालकः नाटकं पश्यति।
(xi) तेन प्रश्नः पृच्छयते।
(xii) कृष्णः कसं दृहनन्ति।
(xiii) शिष्यैः गुरुः प्रणम्यते।
(xiv) गोपालः पाठं पठति।
(xv) गोपालेन अजा ग्रामं नीचते।
(xvi) नृपः दुष्टं हन्ति।
(xvii) अहं लेखं लिखामि।
(xviii) तेन पुस्तकानि पठ्यन्ते।
(xix) प्रियङ्काया लेखः लिख्यते।
(xx) त्वम् गच्छसि।
(xxi) वानरैः वृक्षः आरुह्यते।
(xxii) अहं वेदं पठामि।
(xxiii) अस्मानिः प्रातः भ्रम्यते।
(xxiv) भगिनी वस्त्रं प्रक्षालयतिं।
(xxv) अहं नगरं गच्छामि।

पाठ–14 अशुद्धि–संशोधनम्

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स)
2. (i) भाषासु, (ii) ब्रह्मसमाजेन, (iii) रमायाः, (iv) सम्मानाय।
3. (i) (क) रामात् श्यामः चतुरतरः ।
(ख) सा स्त्री कलावती विद्यते ।
(ग) सूर्ये अस्तंगते स आगतः ।
(घ) अस्माकं राष्ट्रं बलवत् विद्यते ।
(ङ) अस्यां कक्षायां अनेके छात्राः सन्ति ।
(ii) (क) तं विना अहं किं करोमि ?
(ख) ततः राज्ञा उक्तम् ।

(ग) रामात् श्यामः लघुतरः विद्यत।
(घ) तत्र अनेके नेतारः सन्ति ।
(ङ) छात्रेषु गोपालः बुद्धिमत्तमः ।
(iii) (क) वृक्षेभ्यः पत्राणि पतन्ति ।
(ख) उपाध्यायाद् व्याकरणं पठति।
(ग) भोजनाद् अनन्तरं शतपदं गच्छेत् ।
(घ) तिलेभ्यो माषान् प्रतियच्छति ।
(ङ) क्रोशं कुटिला नदी ।
(च) ग्रामं परितो वनम् अस्ति।
(छ) बालकः आसन्दिकाम् अधितिष्ठति ।
(ज) ग्रामम् अजां नयति।
(झ) मरणात् कस्य भयं नास्ति।
(ण) ग्रामस्य दक्षिणतः विद्यालयोऽस्ति ।
(iv) (क) कामात् क्रोधोऽभि- जायते।
(ख) रामः धर्मात् न प्रमाद्यति ।
(ग) त्वं कस्यां कक्षायां पठसि ?
(घ) गृहाद् आराद् विद्यालयोऽस्ति ।
(ङ) शैशवात्प्रभृति पालिताम् ।
(च) नगराद् बहिः वनानि सन्ति ।
(छ) रामः सीता च वनं गच्छतः ।
(ज) रमेशः कदा आगच्छति ?
(झ) ज्ञानाद् ऋते सुखं नास्ति।
(ण) कविषु कालिदासः श्रेष्ठः ।

पाठ–15 पर्यायवाची एवं विलोम शब्दः

1. **(i)** (स), **(ii)** (अ), **(iii)** (द), **(iv)** (अ)।
2. (i) मही, (ii) अचलः, (iii) अम्बरम्, (iv) अम्बु।
3. (i) भूमिः, अवनिः, मही, वसुन्धरा।
   (ii) मरालः, चक्रांग, कलहंसः, नीरक्षीर-विवेचकः।
   (iii) तातः, जनकः, प्रसवितृ, जनयितृ।
   (iv) नौकरः, दासः, किंकरः, अनुचरः।
   (v) गेहं, वेश्मन्, सदनं, निकेतनम।
4. (i) वनम् (ii) देवताः (iii) दुष्टः (iv) पक्षी (v) वृक्षः।
5.

(क)	(ख)
(i) उन्नतिः	(य) अवनति
(ii) प्राचीनः	(द) अर्वाचीन
(iii) अनुकूलः	(स) प्रतिकूलः
(iv) ज्येष्ठः	(अ) कनिष्ठ
(v) कृतज्ञः	(ब) कृतघ्नः

पाठ-1 पत्र-लेखनम्

1. सेवायाम्

श्रीमन्तः प्रधानाध्यापक महोदयाः,

रा. उ. प्रा. **विद्यालयः**,

भरतपुरम् ।

विषयः– दिनत्रयस्य अवकाशार्थं प्रार्थना-पत्रम् ।

महोदयः

सविनयं **निवेदयामि** यद्याहं शीतज्वरेण **पीडितोऽस्मि।** अस्मात् कारणात् **दिनत्रय** यावत् विद्यालये **उपस्थातुं** न शक्नोमि। अतः **प्रार्थये** यत् दि. 20-7-20_ _ ई. तः 22-7-20_ _ दिनत्रयस्य अवकाशं **स्वीकृत्य** मामनुगृहीष्यन्ति मां **भवन्तः** ।

दिनांकः 20-7-20_ _ ई. भवदाज्ञाकारी **शिष्यः**

सुदर्शनः

कक्षा 8 (जी)

2. सेवायाम्,

श्रीमन्तः प्रधानाध्यापक महोदयाः,

महाराजा बदनसिंह उ. प्रा. विद्यालयः,

भरतपुरम् ।

विषयः– शिक्षणशुल्कमुक्तये प्रार्थना-पत्रम् ।

महोदयः,

सविनयं प्रार्थये यदहं श्रीमन्तः विद्यालये अष्टम् कक्षायाः छात्रोऽस्मि। मम पितुः आर्थिकस्थितिः शोचनीयाऽस्ति। मम पिता वृद्धोऽस्ति, प्रतिदिवसं कार्येण पञ्चाशद् रुप्यकाणाम् अर्जनमेव भवति । तेन परिवारस्य पालन-पोषणञ्च कथमपि भवितुं न शक्नोति । अतः अहं विद्यालयस्य शिक्षणशुल्कं प्रदातुम् असमर्थोऽस्मि । गतवर्षे मम शिक्षणशुल्क-मुक्तिः स्वीकृता आसीत् । सप्तम कक्षायाः परीक्षायाम् अहं प्रथमश्रेण्याम् उत्तीर्णोऽभवम्।

अतः पुनः निवेदनमस्ति यत् भवन्तः अध्ययने मम रुचिं विलोक्य मह्यं शिक्षण-शुल्कात् मुक्तिं प्रदाय अनुग्रहीष्यन्ति।

दिनांकः 5-7-20_ _ ई. भवदाज्ञाकारी शिष्यः

सुरेशचन्द्रः

कक्षा 8 (स)

3. सेवायाम्

श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयाः,

राजकीयः उच्च माध्यमिक विद्यालयः

जोधपुरम् ।

विषयः–दिनद्वयस्य **अवकाशार्थं** प्रार्थनापत्रम् ।

महोदयः,

सविनयं निवेदनम् **अस्ति** यत् मम ज्येष्ठभ्रातुः **पाणिग्रहणसंस्कारः** 28-11-20_ _ दिनाङ्के **निश्चितः।** एतत् कारणात् दिनद्वयं यावद् अहं स्वकक्षायामुपस्थातुं न **शक्नोमि** ।

अतः **निवेदनमस्ति** यत् 28-11-20_ _ दिनाङ्कतः 29-11-20_ _ दिनाङ्क पर्यन्तं **दिनद्वयस्य** अवकाशं स्वीकृत्य माम अनुग्रहीष्यन्ति **श्रीमन्तः**।

सधन्यवादम् ।

दिनाङ्कः 28-11-20_ _ भवदीयः शिष्यः

भारतः शर्माः

(अष्टम् कक्षा)

4. **सेवायाम्**

श्रीमन्तः **प्रधानाध्यापक महोदयाः,**

राजकीयः उच्च प्राथमिक विद्यालयः,

जयपुरम् ।

विषयः-चरित्र-प्रमाण-पत्र-प्राप्त्यर्थं प्रार्थना-पत्रम् ।

महोदयाः,

सविनयं **निवेदनम्** अस्ति यत् अहम् आंग्ल **भाषयाः** वाद-विवाद **प्रतियोगितायां** भागं ग्रहीतुम् इच्छामि । एतत् **कारणात्** चरित्र-प्रमाण-**पत्रस्य** आवश्यकता **वर्तते।** अतः प्रार्थना अस्ति यत् मह्यं चरित्र-प्रमाण-पत्रं **प्रदाय** अनुग्रहीष्यन्ति **भवन्तः ।**

सधन्यवादम् । भवदाज्ञाकारी शिष्यः

दिनांकः 15-8-20_ _ अनूपः

(अष्टम् कक्षा)

5. **सेवायाम्**

श्रीमन्तः प्रधानाध्यापकमहोदयाः

राजकीयः उच्चप्राथमिकविद्यालयः

अजयमेरूः ।

विषयः–दिनत्रयस्य **अवकाशार्थं** प्रार्थना-पत्रम् ।

महोदयः,

सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् **मम माता** गतदिवसात् शीतज्वरेण **पीड़िता** अस्ति । एतस्मात् कारणात् अहं विद्यालयम् आगन्तुं न शक्नोमि ।

कृपया 8-10-20_ _ दिनाङ्कतः 10-10-20_ _ दिनाङ्क **पर्यन्तं** दिनत्रयस्य अवकाशं **स्वीकृत्य माम्** अनुग्रहीष्यन्ति श्रीमन्तः ।

सधन्यवादम् । भवदाज्ञाकारी शिष्यः

दिनांकः 8-10-20_ _ रमनः

(अष्टम् कक्षा)

6. सेवायाम्

श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयाः

राजकीयः उच्चमाध्यमिकविद्यालयः,

दौसानगरम् ।

विषय- स्थानान्तरण-प्रमाण प्रत्रं प्राप्तुं प्रार्थना-पत्रम् ।

महोदयः,

सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् मम पिता अत्र **लिपिकः** अस्ति । अधुना तस्य स्थानान्तरणं **भरतपुरम्** अभवत्। मम **परिवारः** मम पित्रा सह भरतपुरं गमिष्यति । अहम् अस्मात् **विद्यालयात्** सप्तकक्षाम्, उत्तीर्णवान्, अष्टकक्षायाम् अहं भरतपुरे **पठिष्यामि** । अतः मह्यं स्थानान्तरण-प्रमाण-प्रत्रं **प्रदाय** अनुग्रहीष्यन्ति भवन्तः इति ।

सधन्यवादम् । **भवदाज्ञाकारी** शिष्यः

दिनांकः 15-7-20_ _ रामकुमारः

(अष्टम् कक्षा)

7. सेवायाम्

श्रीमन्तः **प्रधानाचार्य** महोदयाः,

राजकीयः उच्चमाध्यमिक विद्यालयः,

जोधपुरम् ।

विषयः- क्रीडायाः सम्यग् व्यवस्थायै प्रार्थना-पत्रम् ।

महोदयः,

सविनयं निवेद्यते यदस्माकं **विद्यालये** क्रीडायाः व्यवस्था भद्रतरा न **वर्तते** । अध्ययनेन समम् एव क्रीडनमपि **अस्मभ्यं** रोचते । अतः क्रीडायाः सम्यग् व्यवस्थां **विधाय** अस्मान् अनुग्रहणन्तु **श्रीमन्तः** ।

सधन्यवादम् । भवदाज्ञाकारी शिष्यः

दिनांकः 25-7-20_ _ हरीशः

(अष्टम् कक्षा)

(कक्षा 8)

8. सेवायाम्

श्रीमन्तः प्रधानाध्यापक महोदयाः,

रा. उ. प्रा. विद्यालयः, श्रीकरनपुर ।

विषयः- विद्यालये **स्वच्छतायाः** व्यवस्थायै प्रार्थना-पत्रम्।

महोदयाः,

सविनयं निवेदयामो यद् **अस्माकं** विद्यालये सम्प्रति अस्वच्छतायाः **साम्राज्यं** वर्तते । अस्मिन् **वातावरणे** छात्राः शिक्षकाश्च रोगग्रस्ता जायन्ते। **अध्ययने** अस्माकं मनांसि न **रमन्ते** । अतः कृपया स्वच्छतायाः समुचित-व्यवस्थायै **कर्मकरान्** प्रेरयन्तु अत्रभवन्तः ।

दिनांकः 28-8-20_ _ भवताम् आज्ञानुवर्ती

समस्तः **छात्रवृन्दः**

9. सेवायाम्

श्रीमन्तः प्रधानाध्यापक, महोदयाः,

राजकीयः उच्चप्राथमिक **विद्यालयः**,

बीकानेरम् ।

विषयः-शैक्षिक-**शिविरस्य** आयोजनार्थं प्रार्थना-पत्रम्।

महोदयाः,

सविनयं **निवेद्यते** यद् अस्मद्विद्यालये **शिक्षण-व्यवस्था** पूर्णसन्तोषकरी वर्तते । तथापि **अस्माकं ज्ञान-पिपासा** तृप्तिं न एति । अतः प्रार्थयामो **वयं** यद् अस्मत्-कृते 15 दिनात्मकम् एकं शैक्षिक-शिविरम् **आयोज्य** अनुग्रहणन्तु श्रीमन्तः ।

दिनांकः 18-11-20_ _ भवदाज्ञाकारिणः **शिष्याः**

अष्टम् कक्षास्थाः छात्राः

10. दिनाङ्कः 12-12-20_ _

प्रेषकः,

प्रधानाध्यापकः

राजकीय-उच्च-प्राथमिक विद्यालयः

सीकरम् ।

प्राप्तकर्ता:

प्राचार्याः

गायत्री-कन्या-महाविद्यालयः

सीकरम् ।

महोदयाः,

प्रसन्नतायाः प्रसङ्गोऽयं यत्प्रतिवर्षमिव अस्मिन् **वर्षेऽपि** अस्माकं **विद्यालयस्य** वार्षिकोत्सवः 19-12-20_ _ दिनाङ्के **बुधवासरे** मध्याह्ने एकवादने **विद्यालयस्य** सभाभवने सम्पत्स्यते । अस्य मुख्यातिथ्यः क्षेत्रीयाः **विधायक** महोदयाः भविष्यन्ति ।

अस्मिन् उत्सवे **भवताम्** उपस्थितिः सादरं प्रार्थ्यते ।

भवदीयः

(विजयानन्दः)

प्रधानाध्यापक

13. दौसातः

दिनांकः 16-9-20_ _

प्रिय अशोक !

चिरंजीव ।

अत्र कुशलं तत्रास्तु ।

आवयोर्माता **स्वपत्रेण** सूचयति यत् तव मनः **अध्ययने** पूर्ववत् न रमते । प्रायेण **क्रीडने** एव संलग्नः तिष्ठसि त्वम् । इदं तु महत् **अशोभनम्** अस्ति । अयं ते **जीवनस्य** निर्माणकालः, अतः कथञ्चिदपि **आत्मनो** लक्ष्यात् न विरन्तव्यम् । अध्ययनमेव तव **जीवनम्** उन्नेष्यति ।

चि. अशोकः उपाध्यायः **शुभेच्छुः**

किशनगढ़ः (अजमेर) पद्माकरः उपाध्यायः

14. प्रिय अनुज ! व्याबर (अजयमेरु)

चिरंजीव । दिनांकः 3-10-20_ _

अत्र **कुशलं** तत्रास्तु ।

तव एकेन मित्रेण **सूचितं** यत् स्वशिक्षकैः सह तव **व्यवहारः** शिष्टः न अस्ति । **सहपाठिषु** अपि त्वम् असाधुः संवृत्तः **असि** । इदं **नोचितम्।** सदाचारस्तु **जीवनस्य** मूलमन्त्रोऽस्ति । कथितं च **'आचारः'** परमो धर्मः इति । आशासे यत् त्वं मम **परामर्शम्** अनुसरिष्यसि।

चि. सुरेन्द्रनाथः, कक्षा 8 (स) **तवाग्रजः**

राजकीय सी. सै. स्कूल, बाड़मेर । राजेन्द्रनाथः

15. प्रिय

सुहृन्महेन्द्रनाथ! माउण्ट आबू।

सप्रेम हरिस्मरणम्। दिनाङ्कः 14-12-20_ _

अत्र **कुशलं** तत्रास्तु।

तव स्नेह-पत्रं मया **अद्यैव** अधिगतम्। तव उत्साहवर्धकैः **वचनैः** अहम् अनुगृहीतोऽस्मि। त्वादृशानां **मित्राणां** प्रेरणैव मम **साफलतायाः** कारणम्। अहं **स्वाध्याये** एकचित्ततया संलग्नोऽहं **पुनरपि** श्रेष्ठां **सफलतां** प्रति आश्वस्तोऽस्मि। तव प्रगतिम् **अनामयं** च कामयन्।

प्रतिष्ठायाम्, तव मित्रम्

श्री महेन्द्रनाथः जगन्नाथः

16. प्रिय मित्र श्याम ।

नमस्कारः ।

अत्र कुशलं तत्रास्तु ।

मम वार्षिकी परीक्षा **मार्चमासस्य** पंचविंशतितमे दिनांके **समाप्तिम्** गता । परीक्षानन्तरम् **अहं** शीघ्रमेव गृहं प्रति प्रस्थास्यामि **ग्रीष्मावकाशे** च गृहे एव स्थास्यामि । त्वं गृहं **कदा** आगमिष्यसि ? शीघ्रं सूचय । अहम् **त्वाम्** औत्सुक्येन **प्रतीक्षिष्ये**।

दिनांकः 27-7-20_ _ **भवदीयः**

राजेशः

रा. उ. प्रा. विद्यालयः शाहपुरा (भीलवाड़ा)

17. 56, आर्यनगर, बून्दीतः

पूज्येषु मातृचरणेषु, दिनांक : 9-9-20_ _

सादरं वन्दे।

भवदीयं **कृपापत्रं** मया अद्य लब्धम्। **अहम्** अत्र **सर्वथा** प्रसन्नोऽस्मि। पूज्येन पित्रा **प्रेषितेन** धनेन मम निर्वाहः **सुखेन** सम्पद्यते। किन्तु पाठ्य-विषयाणाम् **विशिष्ट** अध्ययनाय केषाञ्चित् अतिरिक्त **पुस्तकानां**

क्रयणम् आवश्यकम् अस्ति। एतदर्थं चाहं **पञ्चाशत्** रूप्यकाणि अपेक्षे। एतद्धनम् अविलम्बं धनादेश-माध्यमेन **प्रेषयतु,** इति पित्रे निवेदनीयम्। **पितृचरणाभ्यां** मे प्रणामाञ्जलिः स्वीकार्या। अनुजादिकाश्च मे चिरंजीवन्तु इति अभिलषन्।

प्रतिष्ठायाम्,

श्रीमत्य आरती भवत्याः स्नेहभाजनम्
निहालगंज धौलपुरम्। राकेशः

18. सेवायाम्,
श्रीमत्यः प्रधानाध्यापिका महोदयाः,
राजकीयः बालिका माध्यमिकविद्यालयः,
भरतपुरः ।
महोदयाः,
सविनयं **निवेदनमस्ति** यत् मम ज्येष्ठभगिन्याः **पाणिग्रहणसंस्कारः** दिनद्वयं पश्चात् **भविष्यति** । एतत्कारणात् दिनद्वयं **यावद्** अहं स्वकक्षायामुपस्थातुं न **शक्नोमि** ।
अतः निवेदनमस्ति यत् दिनांकः 1-8-20_ _ तः 2-8-20_ _ पर्यन्तं **दिनद्वयस्य** अवकाशं **स्वीकृत्य** माम् अनुग्रहीष्यन्ति श्रीमत्यः।
दिनांकः 29-7-20_ _ भवदाज्ञाकारिणी शिष्या,
अभिलाषा शर्मा
कक्षा अष्टम (अ)

19. रतनगढ़तः
दिनांकः 27-3-20_ _

सेवायाम्,
सम्मान्य बन्धुवर्य ।
सादर वन्दे !
प्राप्तं भवतः **कृपापत्रम्** अद्यैव । ह्यः **परिषदा** अस्माकं परीक्षा-फलं **घोषितम्** । भवतः आशीर्वादात् इयं **परीक्षा** मया प्रथमश्रेण्याम् उत्तीर्णा। अकं-पत्रे प्राप्ते सति सविस्तारं **लेखिष्यामि** ।

भवतः अनुजः
रामेश्वरदासः

20. सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाध्यापकाः महोदयाः,
राजकीयः माध्यमिक विद्यालयः, सेवरम् ।
महोदयाः,
सविनयं **निवेदनमस्ति** अस्ति यत् अहम् **अस्मिन्** विद्यालये अष्टम् कक्षायाम् **अध्ययन** रतः अस्मि। ई-मित्राद् **आधारपत्रं** निर्माणयितुम् **इच्छामि**। तस्य कृते अस्य **विद्यालयस्य** 'अध्ययन-प्रमाण-पत्रम्' **अपेक्षितम् । अध्ययन-प्रमाण-पत्रेण** विना सः आधार-पत्रं न प्रदास्यति। अतः मह्यम् अध्ययन-प्रमाण पत्रम् अवदाय अनुग्रहण्तु श्रीमन्तः।
दिनांकः 20-3-20_ _ भवदाज्ञाकारिणी शिष्य,
सोमदत्त
अष्टम् कक्षायाः छात्रः

●●

पाठ-2 चित्रवर्णनम्

1. 1. इदम् मम गृहम् अस्ति।
2. गृहं सर्वतः सुन्दरवृक्षाः सन्ति।
3. वृक्षेषु बहूनि पुष्पाणि भवन्ति।
4. मम गृहे मन्दिरम् अस्ति।
5. वयं प्रातःकाले तत्र पूजां कुर्मः।

2. 1. वृक्षाः अस्माकं मित्राणि सन्ति।
2. वृक्षैः पर्यावरणं शुद्धं भवति।
3. वृक्षैः भूमेः रक्षणं भवति।
4. वृक्षारोपणम् अस्माकं कर्त्तव्यम्।
5. प्रतिवर्षं वर्षाकाले जनाः वृक्षारोपणं कुर्वन्ति।

3. 1. इदं नद्याः चित्रम् अस्ति।
2. नदीम् उभयतः वृक्षा सन्ति।
3. वृक्षेषु पादपेषु च खगाः कूजन्ति तिष्ठत्ति च।
4. खगाः मधुरं गायन्ति।
5. नदी-जलं कल-कल स्वरेण प्रवहति।

4. 1. अस्मिन् चित्रे ग्रामस्य एक तडागः अस्ति।
2. तडागस्य तटे एकः विशाल वृक्षः तिष्ठति।
3. तथा अनेके बालकाः क्रीडन्ति।
4. तडागस्य जले बालकाः, युवकाः वृद्धाः, च स्नानं कुर्वन्ति।

5. पशवः अपि जलं पिवन्ति, खगाः च कूजन्ति।

5. 1. एतस्मिन् चित्रे एकः जलाशयः रमणीयः पर्वतः च स्तः ।

2. जलाशये वर्तिकाः तरन्ति।

3. जलाशयस्य तटे बहवः वृक्षाः सन्ति ।

4. अत्र शीतलवायुः प्रवहति।

5. जलाशयस्य दृश्यं मनोरमम् अस्ति।

पाठ–3 कथा लेखनम्

पाठगत कथा लेखन

1. कस्यचिद् मनुष्यस्य गृहे एक गर्दभः आसीत्। सः तस्य पृष्ठे लवणस्य भारं धृत्वा नयति स्म। सः सदैव नद्याः पारं नयति। एकदा यदा सरितः जलमध्ये चलति स्म तदा तस्य पादमस्खलत्। सः जलेऽपतत्। लवणः जले विलीयते स्म। गर्दभः तथ्यमिदम् अजानत्। यत् यथा यथा लवणः जले विलीयते तथा तथा एव भारमपि अल्पताम् आप्नोति। एतद् ज्ञात्वा गर्दभः नित्यमेव सरितः जले पतति भारं च अल्पतरम् करोति। एकदा सः मनुष्यः तस्य पृष्ठे तूलं (कार्पासं) अनयत्। गर्दभः नित्यमिव जलेऽपतत्। जल संग्रहणात्तूलस्य भारमतितरमभवत् भारस्याधिक्यात् गर्दभः उत्थातुमति असमर्थोऽभवत्। यत्नेन उत्थाय अपि चलितुमसमर्थः अजायत्। असमर्थोऽसौ भारेण पीड़ितः स्वामिना प्रताडितः ताडितः। वराकः गर्दभः धूर्ततामत्यजत्।

2. केनचिद् मनुष्येण एकः गज पालितः आसीत्। सः जलं पातुं स्नातुं च नित्यमेव नद्यास्तटं गच्छति स्म। तत्र आपणिकाः मार्गे तस्मै किमपि खादितुं यच्छति स्म। मार्गे एकस्य सौचिकस्य अपि आपणमासीत्। सः वस्त्राणि सीव्यति स्म। आपणेऽनेकानि स्यूतानि वस्त्राणि अवलम्बितानि आसन्। एकदा असौ सौचिकः परिहासे गजस्य करे सूचिम् अभिनत्। क्रुद्धः सन् गजः नद्याः तटमगच्छत्। तत्र स्नात्वा जलं च पीत्वा स्वकीय करे (शुण्डे) पङ्किलं जलमानयत्। सौचिकस्यापणमागत्य नव स्यूतेषु महार्घेषु वस्त्रेषु असिंचत् सौचिकः किमपि न कर्तुमशक्नोत्। पश्चात्ताप-निमग्नोऽसौ गजं क्षमामयाचत्। लज्जाम् अनुभवति।

3. एकः वृद्धः व्याघ्रः नद्याः तटे वसति स्म। एकदा व्याघ्रः स्नातः कुशहस्तः ब्रूते-'भोः भोः पान्थाः। इदं सुवर्ण कङ्कणं गृह्यताम्।' एकः पान्थः आगच्छति स्म। तमवलोक्य व्याघ्रः पुनः तथैव अकथयत्। व्याघ्रं निवेदनं श्रुत्वा लोभाकृष्टः पान्थः व्याघ्र-मुपासरत्। सः चिन्तयति—न सन्दिग्धे प्रवृत्ति-र्विधेया। तथाप्यसौ तत्र प्राप्यापृच्छ—'कुत्र ते कङ्कणम्।' व्याघ्रः हस्तं प्रसार्य दर्शयति। पान्थे- नोक्तम्—कथं त्वयि हिंसके विश्वासः। व्याघ्र उवाच—इदानीं तु अहं धार्मिकानामुपदेशेन हिंसां परित्यज्य स्नानशीलो दाता च भूत्वा विश्वासभूमिः। इति विश्वासम् उत्पादयति। लोभरहितोऽहं सुवर्णकङ्कणं यस्मै यस्मै कस्मैचित् दातुमिच्छामि। व्याघ्रो मानुषं खादति। इति अपवादस्तु दुर्निवारः। अतः त्वसरति स्नात्वा गृहाण इदं कङ्कणम्। पान्थः अग्रे स्नातुं प्रविष्टः तावत् महापंके निमज्जतिः पलायितमक्षमोऽजायत्। वृद्ध व्याघ्रः विहसन्नेव शनैः शनैः उपगम्य पान्थं धृतवान्।

4. एकस्मिन् निर्जने वने एकः वटवृक्षः आसीत्। तस्मिन् वृक्षे एकः कोटरः आसीत्। तस्मिन् कोटरे वायस दम्पती सुखेन अवसताम्। वटवृक्षस्य अधस्तात् एव एकस्मिन् बिले एक कृष्णसर्पः तिष्ठति स्म। सः तयोः शावकान् खादति स्म। एकदा काकः श्रृगालेन परामृष्टः महाराज्ञाः रत्नजटितं स्वर्णहारम् अपहृत्य आनयत्। मित्रेण श्रृगालेन परामृष्टोऽसौ स्वर्णहारं सर्पस्य बिले अक्षिपत्। राजपुरुषाः स्वर्णहारम् अन्वेष्टम् इतस्ततः अगच्छन् भ्रमन्तः राजपुरुषाः वृक्षस्य समीपम् आगच्छत्। तैः सर्पस्य बिले हारं दृष्टम्। सर्पमेव चौरं मत्वा बिलं च खनित्वा दण्डप्रहारैः सर्पमघ्नन्। एवं मित्रस्य सत्यपरामर्शेन सदुपायेन च वायस दम्पती स्व शावकान् अरक्षताम्।

5. एकस्मिन् ग्रामे एकः कृषकः प्रतिवसति स्म। सः कुक्कुट-पालनं करोति स्म। तस्य कुक्कुटेषु एका कुक्कुटी नित्यम् एकं स्वर्णाण्डं प्रसूते स्म। कृषकः अति लुब्धः आसीत्। सः एकदा एव सर्वाणि अण्डानि ग्रहीतुमैच्छत्। सः तस्या उदरं व्यादारयत् परञ्च न आसीत्

तत्र एकमपि अण्डम् कुक्कुटी हता। कृषकोऽपि महद् दु:खम् अनुभवन् पश्चातापम् अकरोत्।

6. कस्मिंश्चिद् वन प्रदेशे एक: मृग: वसति स्म। अहंकाराविष्टोऽयं स्वैरं विचरति स्म। एकदा असौ जले स्वकीयं प्रतिबिम्बम् अपश्यत् मनोहराणि श्रृंगाणि अवलोक्य अति प्रसन्नोऽजायत् परञ्च अशोभनान् पादान् अवलोक्य स: अति खिन्नोऽभवत्। एकदा कोऽपि वधिक: तत्र आगच्छत्। तेन सह कुक्कुरा: अपि आसन्। मृगमवलोक्य कुक्करा: तमन्वेधावन्। मृगयु: अपि मृगमन्वसात्। मृग: द्रुततरादिप द्रुतरमधावत् परञ्च तस्य श्रृंगाणि वृक्ष शाखासु गुल्मेषु च संलग्नानि अभवन्। तेन असौ धावनेऽसमर्थ: अभवत्। तम् आक्रम्य कुक्कुरै: हत:।

7. कस्मिंश्चिद् वन-प्रदेशे एक: सिंह प्रतिवसति स्म। एकदा: स: वृक्षस्य छायायां स्वपिति स्म। तस्य वृक्षस्य अधस्तात् एक: मूषक: बिलं कृत्वा वसति। स: मूषक: बिलात् निसृत्य सुप्तस्य सिंहस्य पृष्ठं तस्य केशान् कृन्ततिस्म। जागृत: सिंह: अवदत्- कोऽसि? कथं मे केशान् कृन्तति? अहं त्वां हनिष्यामि।' मूषको निवेदयति—अहं छुद्रमूषक: सन्नपि भवतां साहाय्यं करिष्यामि। दयार्द्र सिंह: तमुपहन्सन्नमुञ्वत्।
एकदा: सिंह: वधिकै: पाशे निबद्ध:। स: उच्चै: अगर्जत्। मूषक: सिंहमापन्नं ज्ञात्वा तत्रैव प्राप्नोत्। स: तस्य जालं छित्वा पाशवद्धं सिंह: मोचयति। मुक्त: सिंह: मूषकेन सह मैत्रं विधाय स्वैरं विचरति स्म।

8. कस्मिंश्चद् वनोद्देशे एक: व्याघ्र: वसति स्म। एकदा असौ बधिकेन पञ्जरे बद्ध:। व्याघ्र: पाशे खिन्न: सन् स्थित:। ततोऽसौ मार्गे विप्रमेकं गच्छन्तम् अपश्यत्। व्याघ्र: ब्राह्मणाय न्यवेदयत्—'मां मोचय।' दयार्द्र: ब्राह्मण: व्याघ्रस्य दयमान: तं मोचयित्वा सहाय्यमकरोत्। परञ्च हिंसक: व्याघ्र: तु कृतघ्न: आसीत्। स: विप्रं खादितुमैच्छत्। विप्र: तं स्वजीवनं याचमान: न्यवेदयत्—'हे मृगराज! मा मां व्यापदय मां मा भक्षय। कृतज्ञोभव। परञ्च निर्दय: व्याघ्र: नाशृणोत्। तदैव तत्र एक: श्रृगाल: आगच्छत्। सोऽवदत्— नाहं मन्ये यत् त्वं विशालकाय: अस्मिन् लघु पञ्जरे बद्ध: आसीत्। अत: पुन: प्रविश्य मां दर्शय व्याघ्र: यावत् पुन: प्रविश्य दर्शयति तावत् श्रृगाल: कपाटं व्युपदघात्। एवं व्याघ्रं पञ्जरे पुन: निक्षिप्य विप्रं रक्षति।

9. एकस्मिन् वने एका लोमशा वसति स्म। एकदा सा भोजनस्य अभावे क्षुधापीड़िता अभवत्। भोजनार्थं सा वने इतस्तत, भ्रमन्ती उद्यानम् आगच्छत्। तत्र सा एकां द्राक्षालताम् अपश्चत्। द्राक्षा लतायां अनेकानि द्राक्षाफलानि आसन्। तानि दृष्ट्वा सा अतिप्रसन्ना अभवत्। सा उत्प्लुत्य नैकवारं द्राक्षाफलानि खादितुम् प्रयत्नम् अकरोत् किन्तु दूरस्थात् सा सफला न अभवत्। निराशां प्राप्य लोमशा प्रत्यागच्छत् अवदत् च-द्राक्षाफलानि अहं न खादामि, तान तु अम्लानि सन्ति।

अभ्यास:

1. आसीत् एक: वधिक:। स: वनमुपवसति स्म। माँस लुब्धोऽसौ व्याध: धनुरादाय मृगयार्थ मृगमन्विष्यन् काननान्तारमगच्छत्। तत्र तेन कोऽपि मृग: व्यापादित:। मृगमादाय गच्छता तेन घोराकृति: शूकरो दृष्ट:। स: मृगं भूमौ निधाय शरेण शूकरमहनत्। शूकर: गर्जन कुर्वाण पादाघातेन तमाहतवान्। व्याध: हत: छिन्न द्रुम इव पपात। तस्य पादस्खलितेन एक सर्प: अपि मृत:। मृते व्याधे तत्रागत एक: श्रृगाल:। स: तान् मृतानवलोक्य प्रसन्नोऽभवत्। सोऽचिन्तयत्—'अहो! भाग्यम्, अद्य महद् भोजनं मे समुपस्थितम्। अद्य तु धनुलग्नं स्नायुबन्धनमेव खादामि।' एवं कुर्वन्नसौ छिन्ने स्नायुबन्धने द्रुतमत्प्लवितेन कोरण्डेन हृदिभिन्न: श्रृगाल: पञ्चत्वं गत:।

2. एकस्मिन् वने एक: सिंह वसति स्म। स: नित्यम् एव अनेकान् पशून् हत्वा खादति स्म। बहव: तु भयभीता: म्रियन्ते। केचन पलायनं कुर्वन्ति। सर्वे मिलित्वा परामर्श कुर्वन्ति। एकदा एकस्य शशकस्य वार: समायात:। स: शशक: चतुर: आसीत्। स: सिहं प्राप्य तं च विलोक्य विभेति स्म। भयभीत: शशक: उच्चै: विलपति स्म। सिंह: तमपृच्छत्—'त्वं कथं विलपसि' शशक: ब्रूते—'महाराज! वने एक: अन्य सिंहोऽपि अस्ति। स: आत्मानं वनस्य शासकं मनुते। सर्वान् पशून् शासनं पालयितुम् आदिशाति। बहून् च पशून् निहत्य खादति। सिंह क्रुद्ध सन् अवदत्—'कुत्र तिष्ठति स: अन्य: सिंह:। मां दर्शय। अहं तं हत्वा निर्वाधं शासनं करिष्यामि। शशक:

ब्रूते—'स: तु एकस्मिन् दुर्गमदुर्गे निवसति'। एवम् उक्त्वा स: तं सिंहम् एकस्य कूपस्य समीपं नयति स्म। कूपं च दर्शयति स्म। क्रुद्ध: सन् सिंह कूपस्य जले स्वकीयं प्रतिबिम्बम् अपश्यत्। प्रतिबिम्बं दृष्ट्वां अगर्जत्। स: कूपे कूर्दते स्म। तत: निर्गन्तुम् असमर्थ: पञ्चत्वं गत:। एवं शशक: बुद्धि बलेन आत्मरक्षाम् अकरोत्।

3. काशीनगरे एक: पण्डित: अस्ति। 'पण्डितसमीपम् एक: शिष्य: आगच्छति। शिष्य: वदति "आचार्य! अहं विद्याभ्यासार्थम् आगतवान्! पण्डित: शिष्यबुद्धि परीक्षार्थम् पृच्छति-वत्स ! देव: कुत्र अस्ति ?" शिष्य: वदति गुरो! देव: कुत्र नास्ति। कृपया भवान् एवं वदतु। सन्तुष्ट: गुरु वदति देव: सर्वत्र अस्ति। देव: सर्वव्यापी। त्वम् बुद्धिमान् अत: विद्याभ्यासार्थम् अत्रैव वस।

4. एकस्मिन् निर्जने वने एक: वटवृक्ष: आसीत्। तस्मिन् वृक्षे एक: कोटर: आसीत्। तस्मिन् कोटरे वायस दम्पती सुखेन अवसताम्। वटवृक्षस्य अधस्तात् एव एकस्मिन् बिले एक कृष्णसर्प: तिष्ठति स्म। स: तयो: शावकान् खादति स्म। एकदा काक: श्रृगालेन परामृष्ट: महाराज्ञा: रत्नजटितं स्वर्णहारम् अपहृत्य आनयत्। मित्रेण श्रृगालेन परामृष्टोऽसौ स्वर्णहारं सर्पस्य बिले अक्षिपत्। राजपुरुषा: स्वर्णहारम् अन्वेष्टम् इतस्तत: अगच्छन् भ्रमन्त: राजपुरुषा: वृक्षस्य समीपम् आगच्छत्। तै: सर्पस्य बिले हारं दृष्टम्। सर्पमेव चौरं मत्वा बिलं च खनित्वा दण्डप्रहारै: सर्पमघ्नन्। एवं मित्रस्य सत्यपरामर्शेन सदुपायेन च वायस दम्पती स्व शावकान् अरक्षताम्।

●●

पाठ–4 निबन्ध लेखनम्

पाठगत निबन्ध लेखन

1. परोपकार:

परेषाम् प्राणिनामुपकार: परोपकारोऽस्ति। परस्य हितसम्पादनं मनसा वाचा कर्मणा चान्येषां हितानुष्ठानमेव परोपकारशब्देन गृह्यते। संसारे परोपकार: एव स गुणो विद्यते, येन मनुष्येषु सुखस्य प्रतिष्ठा वर्तते। परोपकारेण हृदयं पवित्रं सरलं सरसं सदयं च भवति। सत्पुरुषा: कदापि न स्वार्थतत्परा: भवन्ति। ते परेषां दु:खं स्वीयं दु:खं मत्वा तन्नाशाय यतन्ते। ते दीनेभ्यो दानं ददति, निर्धनेभ्यो धनम्, वस्त्रहीनेभ्यो वस्त्रम्, पिपासितेभ्यो जलम्, बुभुक्षितेभ्योऽन्नम्, अशिक्षितेभ्यश्च शिक्षां ददति। सज्जना: परोपकारेणैव प्रसन्ना: भवन्ति। परोपकारभावनयैव दधीचि: देवानां हिताय स्वीयानि अस्थीनि ददौ। महाराज: शिवि: कपोतरक्षणार्थं स्वमांसं श्येनाय प्रादात्। अस्माकं शास्त्रेषु परोपकारस्य महत्ता वर्णिता। प्रकृतिरपि परोपकारस्यैव शिक्षां ददाति। अत: सर्वदा सर्वैरपि परोपकार: करणीय:।

2. अहिंसा परमोधर्म

निरपराधानां प्राणिनां हिंसनं न कर्त्तव्यम्, इत्यहिंसाया: भाव:। अस्माकं धर्मेऽहिंसाया: स्थानं महत्त्वपूर्णमस्ति। अहिंसाधर्मस्यैव पालनेन भगवत: बुद्धस्य गणना दशावतारेषु क्रियते। भगवान् महावीरोऽपि अहिंसाधर्मस्यैव पालनेन सर्वेषां पूज्यस्थानमासीत। निरपराधस्य कस्यापि जन्तो: हिंसनं नूनं निन्दनीयम्। अहिंसाया: पालनं मनसा, वाचा, कर्मणा च कर्त्तव्यम्। कस्यापि विषये दुर्भाव: कटुवाक्प्रयोगश्च हिंसैव गण्यते। भारतीयसंस्कृतौ केवलं धार्मिकक्षेत्रे अहिंसापालनस्य महिमा गीत: नहि राजनीतिके व्यवहारे। स्मृतिकृता भगवता मनुना स्पष्टमेवोल्लिखितं यत् गुरुं बालं वृद्धं वा आततायिरूपेणायान्तम् अविचारयन्नेव हन्यात्। धर्मशास्त्रेषु ब्राह्मणोऽवध्य: इत्युक्तम्, परं यदि ब्राह्मण आततायी स्यात् तर्हि सोऽपि बध्य: स्मृत:। राजनीतिके व्यवहारे क्षेत्रे च यथास्थिति-हिंसा श्रेयस्करी।

3. प्रशस्यमौदार्यम्

संस्कृतकवि: माघ: राजस्थान राज्यस्य भीनमाल नामके नगरेऽजायत। कवि: अति उदारहृदय: आसीत्। वार्धिक्ये स: निर्धनोऽजायत। एकदा कोऽपि याचक: माघस्य गृहमागच्छत्। महाकवि: क्षणं विचार्य निद्रानिमग्नाया: भार्याया: हस्तात् एकं स्वर्णकंकणम् उत्तार्य याचकाय अयच्छत्। यावत् याचक: गन्तुमिच्छति तावत् माघपत्नी अवदत्—भ्रात:! अपरं कंकणम् अपि नय, यत: एकेन

कंकणेन कन्यायाः विवाहं न भविष्यति। सा अपरम् अपि कंकणं याचकाय अयच्छत्। याचकः कविपत्नीं श्रद्धया अवानमत् अवदत् च अहो प्रशस्यं माघस्यौदार्यम्।

4. सन्तोषः परमं सुखं

मानवः जीवने सुखं वाञ्छति। सुखं कुत्र अस्ति, कुतः वा प्राप्यते ? केचन मन्यते धनेन सुखं भवति। अद्यत्वे धनमेव सर्वस्वं जातम्। धनविहीनः पशुसमानः इति एव भावना प्रबला जाता परन्तु धनिषु अपि सन्तोषः नास्ति। ते अधिकाधिकं धनम् इच्छन्ति, अधिकाधिकाः च दुःखिनः भवन्ति। सन्तोषस्य कष्टस्य दुःखस्य वा हेतुः मनः। यदि मनः प्रसन्नं भवति तदा सुखं भवति। मनः सन्तोषेण प्रसन्नं भवति अन्यथा लालसा वर्धते सुखं च नश्यति। सन्तोषः प्राप्यते त्यागतः परोपकारतः च। यदा धनं, बुद्धिः अन्यस्य कृते उपयुज्यते तदा आनन्दः भवति। साहाय्यप्रवृत्ति अस्माकं जीवनस्य अंगं भवेत्। अस्माकं व्यवहारः प्रीतिपूर्णः भवेत्। तदा मनः सन्तुष्टं भवति। मनसि च परितुष्टे जीवनं भवति सुखमयम् आनन्दपूर्णं च।

5. षडदोषान् वर्जयेत्

षट् कारणानि श्रियं विनाशयन्ति। प्रथमं कारणम् अस्ति असत्यम्। यः नरः असत्यं वदति, तस्य कोऽपि जनः विश्वासं न करोति। निष्ठुरता अस्ति द्वितीयं कारणम्। उक्तं च–'सत्यं ब्रूयात, प्रियं ब्रूयात्, न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्।' तृतीयं कारणम् अस्ति कृतघ्नता। जीवने अनेके जनाः अस्मान् उपकुर्वन्ति। प्रायः जनाः उपकारिणं विस्मरन्ति, प्रत्युपकारं न कुर्वन्ति। एतादृशः स्वभावः कृतघ्नता इति उच्यते। आलस्यम् अपरः महान दोषः 'आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थ महारिपुः। अहंकारः मनुष्यस्य मतिं नाशयति। अहंकारी मनुष्यः सर्वदा आत्मप्रशंसाम् एव करोति। न कदापि कस्यचित् उपकारं करोति। व्यसनानि अपि श्रियं हरन्ति। ये मद्यपानं कुर्वन्ति तेषाम् आत्मबलं, बुद्धिबलं, शारीरिकबलं च नश्यति। अतः बुद्धिमान् एतान् दोषान् सर्वथा त्यजेत्।'

6. दीपावली

दीपावली अस्माकं राष्ट्रियोत्सवः वर्तते। अस्मिन् उत्सवे सर्वे जनाः आनन्दमग्नाः भवन्ति। त्रेतायुग कैकेय्याः वरयाचनात अयोध्यायाः राज्ञा दशरथेन रामाय चतुर्दशानां वर्षाणां वनवासः प्रदत्तः। श्रीराम अस्मिन् एव दिने सीतालक्ष्मणाभ्यां सह अयोध्यां प्रत्यावर्तितवान्। तेषां स्वागतं व्याहर्तुम् अयोध्यावासिनः नगरे सर्वत्र दीपान् प्रज्वालितवन्तः तदा आरभ्य अद्यावधिः प्रतिवर्षं कार्तिकमासे अमावस्यायां तिथौ भारते दीपावली–महोत्सवः महता उत्साहेन आयोजितः भवति। दीपावल्यां जनाः गृहाणि परिष्कुर्वन्ति। अस्मिन्नवसरे ते स्वमित्रेभ्यः बन्धुभ्यश्च उपहारान् यच्छन्ति, परस्परम् अभिनन्दन्ति च। बालकेभ्यः मिष्ठान्नं यच्छन्ति। सर्वे जनाः लक्ष्मी–गणेशयोः पूजनं कुर्वन्ति। पितरः स्वसन्ततिभ्यः स्फोटनकानि ददति। अस्मिन् महोत्सवे सर्वे सर्वेभ्यः सुखाय समृद्धये च शुभकामनां प्रकटयन्ति।

7. वृक्षाणां महत्वम्

वृक्षाः भूमे उद्भवन्ति। वृक्षाः अपि मनुष्य इव भुक्त्वा पीत्वा च जीवन्ति। मूलानि वृक्षाणां मुखानि भवन्ति। ते पादैः जलं पिबन्ति अतएव 'पादपाः' कथ्यन्ते। तेषां मूलानि भूमितः रसं गृहीत्वा सर्वेषु अवयवेषु नयन्ति, तेन ते प्रवर्धन्ते, पुष्पन्ति, फलन्ति। वृक्षाः अपि वर्षाशीतातपैः प्रभाविता भवन्ति। तेऽपि सुखानि दुःखानि च अनुभवन्ति। ते अपि प्राणवन्तः भवन्ति, अतएव ते प्राणिनः इव जायन्ते, वर्धन्ते, पुष्पन्ति, फलन्ति, म्रियन्ते च। ते कदापि खगमृगजलचरनराः इव न विचरन्ति अतः अचराः कथ्यन्ते। बहूपकारं कुर्वन्ति वृक्षाः प्राणिनाम्। ते अशरणानां शरणम्–बुभुक्षितानां भोजनम्, संतप्तानां समाश्रयाः, श्रान्तानां विश्रामगृहाणि, सुखिनं सौख्योपकरणानि, अच्छत्रिणां छत्रम्, निरालम्बिनां आलम्बनम्, प्राणवायुभिः प्राणदातारः, वृष्टिकारकाः, मृद्रक्षकाः सुहृदश्च जगतः। वृक्षारोपणं वृक्षरक्षणं च अस्माकं रक्षायै परमावश्यकम्।

8. होलिकोत्सव

अस्माकं देशे अनेकेः उत्सवाः आयोजिताः भवन्ति। होलिकोत्सवः तेषु प्रमुखः अस्ति। भारतीय–संस्कृतौ होलिकोत्सवस्य विशिष्टं महत्वं वर्तते। हिरण्यकशिपोः भगिन्याः होलिकायाः दहनेन अयम् उत्सवः सम्बद्धः अस्ति। सा देवस्य वरप्रभावेण अग्निना दग्धा न भवति

स्म। अतएव हिरण्यकशिपोः निर्देशेन सा प्रह्लादम् अङ्के उपवेश्य अग्नौ उपविष्टवती। परन्तु प्रह्लादस्य भक्त्या प्रसन्नो भूत्वा नारायणः प्रह्लादं रक्षितवान्। प्रज्वलितेन अग्निना सा स्वयमेव दग्धा। तस्याः घटनायाः स्मृतिरूपेण प्रतिवर्षं फाल्गुन-पूर्णिमावसरे होलिकोत्सवः भवति। होलिकोत्सवस्य नाम श्रुत्वा भारतीयानां चेतांसि प्रफुल्लितानि भवन्ति। अस्मिन् अवसरे जनाः परस्परं प्रेम्णा मिलन्ति। एतेन तेषां प्रीतिः वर्धते।

9. विद्यालयस्य वार्षिकोत्सव

अस्माकं विद्यालयः राजकीयः विद्यालयः अस्ति। अत्र पठनस्य तु श्रेष्ठां व्यवस्था अस्ति एव, युगपदेव क्रीडानामपि सुलभा व्यवस्था अस्ति। अतएव अस्माकं विद्यालयस्य सर्वाषां कक्षाणां परिणामः शतप्रतिशतं भवति। क्रीडानां प्रतियोगितासु अपि अस्माकं विद्यालयस्य छात्राः बहून पुरस्कारान् अलभन्त। अस्माकं विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवः परह्यः सम्पन्नो जातः। अस्माकं प्रदेशस्य राज्यपालः मुख्यातिथिः आसीत्। यदैव मुख्यातिथिः द्वारं सम्प्राप्तः छात्राः वाद्ययन्त्राणां ध्वनिना तस्य स्वागतमाचरन्। ततः सः मञ्चस्य सम्मुखे आसन् भूषितवान्।

10. धनस्य महत्त्वम्

जीवने धनस्य अत्यधिकं महत्वम् अस्ति। धनेन जीवन-निर्वाह भवति। धनं विना वयं कथं भोजनम् अपि प्राप्तुं शक्नुमः? परन्तु यदि लोभेन वयं अन्धः भूत्वा अधिकाधिकं धनं प्राप्तुम् इच्छामः। अनुचित-साधनानां प्रयोगं कुर्मः, तर्हि तेन धनेन दुःखमेव भविष्यति। तस्य रक्षणे एव समयः व्यतीतः भवति। कोऽपि तद् हरिष्यति इति चिन्ताप्रतिक्षणं वर्धते। अभिमानः विवेकं नाशयति। कृष्णधनस्य प्रच्छादनाय महान् क्लेशः भवति। अतः वयम् उचित साधनैः एव धनार्जनं कुर्यामः, कस्मै अपि ईर्ष्या न कुर्यामः अपितु यथाशक्ति ये असहायाः सन्ति तेषां साहाय्यं कुर्यामः। त्यागेन एव धनस्य संरक्षणं भवति। त्यागेन एव उपभोगेन च वयम् आनन्दं प्राप्तं शक्नुम्। अन्यस्य धनं प्रति कदापि अस्माभिः लोभः नैव कर्त्तव्यः।

11. चलभाषित यंत्र

वैज्ञानिकाः सञ्चारसाधनेषु प्रतिदिनं नवीनतमान् आविष्कारान् कुर्वन्ति येन सन्देश प्रेषणे अधिकतमा सुविधा स्यात्। चलभाषित यन्त्रम् (मोबाइल सैलफोन) तादृशमेव लोकप्रियं यन्त्रम्। बालोः वृद्धाः युवकाः, पुरुषाः, महिलाः नागरिकाः, ग्रामीणाः कर्मकराः च सर्वेषाम् एव एतत् कर्णभूषणं जातम्। यानानि आरूढ़ाः, कार्यालयेषु कार्यं कुर्वन्तः, मार्गेषु चलन्तः, सभागारेषु प्रवचनं श्रृण्वन्तः जनाः अस्य ध्वनिं श्रुत्वा वार्तामग्नाः भवन्ति। अविवेकपूर्ण अस्य प्रयोगः कार्येषु व्यवधानं करोति। मार्गेषु दुर्घटनाः भवन्ति। सभागारेषु कक्षासु अन्य स्थानेषु च अव्यवस्था भवति। सत्यमस्ति यत् आविष्कारः कदापि हानिकरः न, परन्तु तस्य दुष्प्रयोगेण जीवनस्य शान्तिः नश्यति। वस्तुतः वयं यन्त्रस्य अधीनाः न स्याम अपितु यन्त्रम् अस्माकम् अधीनं स्यात्। ते एव बुद्धिमन्तः ये विज्ञानस्य सदुपयोगं कुर्वन्ति।

12. संहतिः एव कार्यसाधिका

एकदा शरीरस्य सर्वाणि इन्द्रियाणि-हस्तौ, पादौ, मुखं, नासिका, कर्णौ इत्यादीनि मिलित्वा अचिन्तयन्। "वयं सर्वे प्रतिदिनं परिश्रमं कुर्मः। एतद् उदरं सर्व स्वीकरोति, स्वयं किमपि कार्यं न करोति। अद्य प्रभृति वयम् अपि कार्यं न करिष्यामः।" एवं चिन्तयित्वा सर्वाणि अङ्गानि कार्यम् अत्यजन्। पादौस्थिरौ भूत्वा अतिष्ठताम्। हस्तौ निश्चलौ अभवताम्। मुखम् अन्नकणः अपि न प्राविशत्। एवं द्वे दिने व्यतीते जाते। शनैः शनैः सर्वाणि अङ्गानि शिथिलानि अभवन्। कार्यशक्तिः क्षीणा अभवत्। कथमपि पुनः मिलित्वा विचारम् अकुर्वन्—"अहो ! अस्माकं प्रमादः भुक्तस्य अन्नस्य पाचनं तु उदरमेव करोति। एतद् एव अस्मभ्यं शक्तिं ददाति। अस्य कृपया एव वयं जीवामः। अतः अस्माभिः सर्वैः अनेन सह सहयोगः करणीयः।" नूनं संहतिः एव कार्यसाधिका।

अभ्यासः

1. उद्यम

संसारे सर्वे जनाः सुखम् इच्छन्ति। कोऽपि दुःखं न इच्छति। उद्यमं विना सुखं न भवति। उद्यमेन एव मनुष्यः धनी भवति। ये उद्यमं न कुर्वन्ति, ते सुखिनः

न भवन्ति । उद्यमेन एव सर्वाणि कार्याणि सिध्यन्ति । उद्यमेन एव विद्याहीनः विद्वान् भवति। उद्यमेन च बलहीनः बलवान् भवति। उद्यमहीनः पुरुषः किमपि न प्राप्नोति । अतः अस्माभिः सदैव उद्यमः करणीयः।

2. विजयादशमी

विजयादशमी प्रमुखतः क्षत्रियाणाम् उत्सवः अस्ति। अयं 'दशहरा' इत्यपि कथ्यते। अयं क्षत्रियाणां कृते उत्साहवर्धकः उत्सवः अस्ति। एषः आश्विनमासस्य शुक्लपक्षस्य दशम्यां तिथौ मन्यते। अयम् उत्सवः मर्यादापुरुषोत्तमस्य रामचन्द्रस्य विजयोल्लासे मन्यते। अस्मिन् एव दिने रामः सीतापहारिणं रावणम् अवधीत्। क्षत्रियाः अस्मिन् दिने स्वशस्त्राणि पूजयन्ति। अयम् उत्सवः अधर्मे धर्मविजयस्य सूचकः अस्ति। विजयादशमी शक्तिपूजायाः उत्सवः वर्तते। बंगालप्रान्ते एतस्मिन् अवसरे दुर्गापूजा भवति।

3. रक्षाबन्धनम्

रक्षाबन्धनं हिन्दूनां प्रधानमहोत्सवः अस्ति। अयं ब्राह्मणानां प्रमुखः उत्सवः अस्ति। एषः महोत्सवः श्रावणमासस्य पूर्णिमायां मन्यते। अस्मिन् दिने हिन्दुजनाः रक्षासूत्रं बध्नन्ति। वस्तुतः रक्षाबन्धनं रक्षायाः एव प्रतीकम् अस्ति। भगिन्यः भ्रातृगृहं गत्वा तेषाम् दक्षिणे हस्ते रक्षासूत्रं बध्नन्ति। भ्रातरः भगिनीभ्यः यथाशक्तिः दक्षिणां यच्छन्ति। अयम् उत्सवः भ्रातृभगिन्योः एव अस्ति। एतत् रक्षासूत्रं परस्परप्रेम्णः एकतायाः च सूचकम् अस्ति। वयं रक्षासूत्रस्य महत्त्वं ज्ञात्वा एकतायाः सूत्रे बद्धाः भवेम।

4. संस्कृतभाषायाः महत्त्वम्

संस्कृतभाषा विश्वस्य प्राचीनतमा भाषा अस्ति। प्राचीनकाले इयं जनसाधारणस्य भाषा आसीत्। तदा सर्वे जनाः संस्कृतम् एव वदन्ति स्म। संस्कृतभाषा सर्वाः भाषाः शब्ददानेन पोषयति। अतः संस्कृतभाषा सर्वासां भाषाणां जननी अस्ति। भारतीया संस्कृतिः अस्याम् एव भाषायां सुरक्षिता अस्ति। ये एतां 'मृतभाषा' इति कथयन्ति, ते एव मृताः सन्ति। ते अस्याः भाषायाः महत्त्वं न जानन्ति। अस्माकं वेदाः, पुराणानि, महाकाव्यानि अस्यां भाषायाम् एव सन्ति। अतः अस्माभिः अस्याः प्रचारः प्रसारः च कर्त्तव्यः।

5. अस्माकं देशः

भारतः अस्माकं देशः अस्ति। अस्य संस्कृतिः धर्मपरम्परा च श्रेष्ठा अस्ति। अयं देशः सर्वासां विद्यानां केन्द्रम् अस्ति। अयं देशः प्रकृतेः क्रीडास्थली अस्ति। अनेकाः पवित्रतमाः नद्यः अत्र वहन्ति। अस्य उत्तरस्यां दिशि हिमालयः रक्षकः इव स्थितः। अत्र सर्वधर्माणां समानः सम्मानः अस्ति। अस्य भूमिः विविधरत्नानां जननी अस्ति। अत्र विविधाः जातयः निवसन्ति। अस्माभिः सदा अस्य रक्षा करणीया।

6. हिमालयः

भारतस्य उत्तरस्यां दिशि हिमालयः स्थितः अस्ति। अयं 'पर्वतराजः' 'नगाधिराजः' वा अपि कथ्यते। अयं सर्वेषु पर्वतेषु उच्चतमः अस्ति। अस्य अत्युच्चानि शिखराणि अतीव शोभन्ते। अत्र विविधाः ओषधयः उत्पन्नाः भवन्ति। देवाः अपि अत्रैव निवासं कुर्वन्ति। गंगादयः पवित्रतमाः नद्यः हिमालयात् एव निर्गच्छन्ति। अयं पर्वतः प्रकृतेः क्रीडाभूमिः अस्ति। अयं पर्वतः भारतदेशं शत्रुभ्यः सर्वदा रक्षति। अयं पर्वतः सर्वथा सर्वेषां हितकरः अस्ति।

7. मम प्रिय पुस्तकम्

पुस्तकानि ज्ञानस्य निधयः भवन्ति । ज्ञानप्रदानेन सहैव एतानि अस्माकं मनोरंजनमपि कुर्वन्ति। प्रेरणादायक-पुस्तकानि मह्यम् अतीव रोचन्ते । ईदृशमेव एकं पुस्तकं श्रीमद्भगवद्गीता अस्ति । अस्मिन् पुस्तके मानवमात्राय कल्याणसन्देशः निहितः। इदम् अस्मान् श्रेष्ठसफलजीवनस्य मार्गं दर्शयति । अत्र निहितः कर्मयोगः मानवान् उद्योगिनः करोति । अस्य अध्ययनं जनेषु कर्म प्रति रुचिं जनयति । स्वार्थहीनकर्मकरणेन मनुष्याः श्रेष्ठसन्तुष्टजीवनं यापयन्ति। एवम् इदं पुस्तकं सम्पूर्णं जीवनदर्शनम् अस्ति ।

8. विद्यायाः महत्वम्

विद्या प्रधानं धनम् अस्ति। पुण्यं, पापम् इति ज्ञानं विद्यया एव भवति। स्वकर्तव्यज्ञानम् अपि विद्यया एव भवति। विद्या मनुष्याय विनयं ददाति। विनयात् मानवः पात्रतां याति। पात्रत्वात् च मनुष्यः धनं प्राप्नोति। विद्या मनुष्यस्य सुन्दरं रूपम् अस्ति। विद्यारहितः पुरुषः

साक्षात् पशु: एव भवति। विद्या दानेन वर्धते संचयेन च नश्यति। अत: विद्या अपूर्वं श्रेष्ठं च धनम् अस्ति।

9. अस्माकं विद्यालय:

अस्माकं विद्यालय: नगरात् बहि: रम्यप्रदेशे अस्ति। अस्य नाम राजकीय: आदर्श: माध्यमिक: विद्यालय: अस्ति। अस्माकं विद्यालये पञ्चदश: अध्यापका: पञ्चशत छात्रा: च सन्ति। सर्वे अध्यापका: विविध विषयेषु निपुणा: सन्ति। अध्ययने तत्परा: छात्रा: क्रीडायाम् अपि कुशला: सन्ति। कन्दुकक्रीडायाम् अस्माकं विद्यालय: प्रथम अस्ति। विद्यालयं परित: एकं रमणीयकम् उद्यानम् अस्ति। अस्माकं विद्यालये एक: विशाल: पुस्तकालय: अपि अस्ति। पुस्तकालये दशसहस्रपुस्तकानि सन्ति। अयं विद्यालय: साक्षात् विद्याया: मन्दिरम् एव अस्ति।

●●

पाठ–5 सड़क सुरक्षा

1. राजमार्ग–सुरक्षार्थम् अस्माभि: सडक–सुरक्षा– नियमानां ज्ञानं प्राप्तव्यम्। राजमार्गम् उभयत: स्थापितानां यातायात–सङ्केतानाम् अभिज्ञानमपि करणीयम्। अल्पायुसि एव वाहन न चालयेत्। वाहन–सञ्चालन काले उच्च–स्वरेण सङ्गीत वर्जयेत्। मार्गे ध्यानं सर्वत: आकृष्य मार्गागतानि वस्तूनि एव न पश्येत्। नैतस्मिन् काले धूम्रपानं कुर्यान्न च चलदूरभाषे केनापि सह वार्तालापं कुर्यात्। सहयात्रिभि: सार्धमपि न संवदेत्।

2. सामान्यत: जना: यातायात–नियमेभ्य: अनभिज्ञा: भवानि। विज्ञा: अपि यातायात सङ्केतान् न पश्यन्ति। बहव: तु उपेक्षन्ते। जना: भूमिगतपदाति मार्गस्योपयोगमपि न कुर्वन्ति। निषेधेऽपि निषेध मार्गं प्रविशन्ति। वाहन चालक: समीपस्थै: जनै: सह, चल दूरभाषे च दत्तचित्ता: सन्त: वार्तालापं कुर्वन्ति। केचन तु उपहास–निमग्ना: परिवर्त्य पृष्ठ भागे पश्यन्ति सहयात्रिण:।

3. गृहे परिजनै: विद्यालये च शिक्षकै: छात्रा: एतद्विषये प्रशिक्षणीया। प्रार्थना–सभायां समये–समये सडक सुरक्षा नियमानां ज्ञानं प्रदेयम्। भूगोलविषयाध्ययन काले विषयाध्यापकेन यथावसरं यातायात–सङ्केतानां मानचित्राध्ययनस्य परिचय: प्रदेय:। विद्यालये एतद्विषयक प्रश्न–पृच्छा–स्पर्धा अपि आयोज्या। वृत्तपत्रेषु सडक दुर्घटनाया: समाचारं श्रावयित्वा तं प्रति सावहितं कुर्यात् तेभ्य: च मार्ग–सञ्चरण नियम–ज्ञानपि पुन:–पुन: प्रदेयम्। एकस्मिन् सत्रे वारद्वयं सडक–सुरक्षा–नियमान् आधृत्य संवाद, वाद–विवाद, भाषणादीनां स्पर्धानामप्यायोजनं कुर्यात् विजेतारश्च पुरस्करणीया:।

4. सुसञ्चालनं विधाय वाहन चालक: दुर्घटनां परिहर्तुं शक्नोति। अत: सुसञ्चालक: जनसम्मर्दाकीर्णमार्गे वाहनं कदापि तीव्र गत्या न चालयेत। वाहनस्यगति: निर्धारिता निर्दिष्टा नियन्त्रिता च भवेत्। अपर्याप्तमपि मार्गं प्राप्य अग्रगमनस्य प्रयत्नं न कुर्यात्। द्रुत गमनमपि सदैव वर्जनीयम्। आगते गत्यावरोधके वाहनस्य गतिरपि अवरोधनीया। निर्दिष्टं मार्गमेवानुसरेत्।

5. (i) सङ्केतोऽयं सन्दशकावर्त (U-TURN) इति कथ्यते यन्निर्दिशति यदत्र व्यावर्तन निषिद्धम्।

(ii) सङ्केतोऽयं निर्दिशति यदत्र प्रवेश: निषिद्ध: अत: नात्र गन्तव्यम्।

(iii) ओवरटेक–निषेधकं चिह्नमुपदिशति यत्र अग्रगमन– प्रयत्नं निषिद्धम्।

6. यदा वाहन–चालक: सडक–सुरक्षा–नियमान् न पालयति तदा छात्रै: स: निरोधनीय, बोधनीय: विरोधनीय:। एषा उपेक्षा भावना च अवरोधनीया। तस्यायनुचित–व्यवहारस्य परिवाद: विद्यालयस्याधिकारिणां समक्षे निवेदनीय:। अधिकारिभि: असौ सम्यक् निर्देष्टव्य:। यद्यसौ पुनरपि करोति तदा परिवर्तनीय: अन्यथा आरक्षि– स्थाने परिवाद: प्रस्तोतव्य: स: यातायात– नियमानवगन्तु चं आदिष्टव्य:। छात्रै: शिक्षकै: अधिकारिभिश्चासौ उपेक्षणीय:।

7. केचन छात्रा: बालका: व अल्पायुसि एव वाहन–चालनाय अत्युत्सुका: भवन्ति। ते वाहन– चालनेऽनभिज्ञा अल्पज्ञा: वा सन्तोऽपि वाहनं नीत्वा राजमार्गे आगच्छन्ति। वाहन–चालनस्य प्रयत्न कुर्वन्ति एवं दुर्घटना सम्भवति अतोऽल्पायुसि बालकै: वाहन–चालन कार्यं न कुर्यात्।

षोडशदेश वर्षीया बालका: गियर (गतिपरिवर्तक) युक्त वाहनं न चालयेयु:। प्रशिक्षिता: अपि केचन बालका: आत्मविश्वासस्य अभावे असावधानतया दुर्घटनां विदधति। अत: आत्मविश्वास न त्यजेत् परञ्च वाहने चलदूरभाषै सङ्गीतं चापि न श्रणुयु सहयात्रिणा सह वार्तालापमपि न कुर्यु:।

8. राजमार्गस्य वामपार्श्वे एव चलेत्। व्यावर्तने: चतुष्पथे, पदातिमार्गे, गत्यावरोधके च वाहनं शनै: शनै: चालयेत। उभयत: संलग्नयो: आदर्शयो: मार्गस्थितिं विचरन्तश्च जनान् पश्येत्। व्यावर्तने हस्त-सङ्केत कुर्यात्। द्विचक्रवाहन चालकेन शिरस्त्राणम् (हैलमेट) अवश्यनेन धारणीयम्। यातायात संकेतान् अवलोक्य अभिज्ञाय, तेषाम् अभिप्राय प्रयोजनं वा ज्ञात्वा अनुपालयेत् राजमार्गविभाजिका पीत रेखा नोल्लङ्घनीया। वाहनोऽकस्मात् नावरोधनीय। पश्चगमने आदर्शयो स्थितिं जन-सम्मर्द च पश्येत सावहित: सन् चालयेत्।

9. 'प्रवेश निषेध' मार्गं न प्रविशेत्। यदि प्रविशति तदा किमपि दुर्घटितुं शक्यते। स्वस्यापरस्य व हानिर्भवितुं शक्नोति। तत्र नियुक्त: राज-पुरुष: निरोद्धं शक्नोति, वाहनस्य चालनं विधाय परिवादमपि आरब्धुं शक्नोति। अनेन आर्थिकहानि: तु भविष्यति एव मानसिक अशान्ति: अपि वर्धिष्यते। न्यायालय: दण्डयितु शक्नोति। अवमानना वाहनस्य क्षति: सम्भवति वाहनमपि निरोद्धुं शक्यते। अत: प्रवेश निषेध मार्गे प्रविष्टेतु अपाय एव सम्भवति।

10. राजमार्ग सङ्केता: मुख्यत: चतुर्धा: भवन्ति। एतेषु प्रवेश-निषेधादय: पञ्चत्रिंशत सङ्केता: अनिवार्या: भवन्ति एते वृत्ताकारेऽङ्किता: भवन्ति। सचेतका: सङ्केता: त्रिकोणात्मका: अङ्किता: भवन्ति, एते व्यावर्तनादिबोध् ाका: चत्वारिंशत् भवन्ति। सूचना चिह्नाणि विद्यमानता बोधकानि पञ्चदश संख्यकानि भवन्ति। चतुर्थ-विद्या दश सङ्केता: यातायात- कर्मकरस्य हस्ताभ्यां सङ्केतिता: भवन्ति। चतुष्पथे पुलिस कर्मकार: स्व हस्तयो: मार्गं, व्यावर्तक मार्गस्य रिक्ततां व्यस्ततां च दर्शयति।

●●